Uppsala stad C 40 A
Riksintresse för kulturmiljövården

Fördjupat kunskapsunderlag

"Slottet låg till vänster och domkyrkan till höger:
jag stod mitt i historien och skulle göra mig en egen"
Ur *Tjuven,* 1986, Göran Tunström

LÄNSSTYRELSEN
UPPSALA LÄN

LÄNSSTYRELSENS
MEDDELANDESERIE
2014:1
KULTURMILJÖENHETEN
ISSN 1400-4712

LÄNSSTYRELSEN
UPPSALA LÄN

Kontaktperson: Liselott Blombäck
Telefon 010-22 330 00

© Länsstyrelsen i Uppsala län
Hamnesplanaden 3
751 86 Uppsala
Tfn: 010-22 33 000 (vxl)
E-post: uppsala@lansstyrelsen.se
www.lansstyrelsen.se/uppsala

Länsstyrelsens Meddelandeserie 2014
ISSN 1400-4712

Layout Arkeobild
Tryck Komplätt Digital Produktion, Solna 2014
Foto Samtliga fotografier har tagits av Karin Beckman Thoor och Liselott Blombäck, Länsstyrelsen i Uppsala län.

Uppsala stad C 40 A
Riksintresseområde för kulturmiljövården

Fördjupat kunskapsunderlag

Karin Beckman-Thoor och Liselott Blombäck

Innehåll

Förord 6
Sammanfattning 7
Inledning 8
Uppsala stad C 40 10
- Motivering och uttryck 10
- Riksintresserevidering 2011–2013 12
- Gränsens aktualitet 12

Kulturhistoriska värden 15
- Centralmakten 15
- Domkyrkostaden 18
- Lärdomsstaden 21
- Stadens framväxt och struktur 24

Fördjupade berättelser 26
- Centralmakten 26
- Domkyrkostaden 33
- Lärdomsstaden 40
- Stadens framväxt och struktur 48

Siktlinjer och stadens siluett 58
Referenser 62
Regelverk 63

Centralmakten

Domkyrkostaden

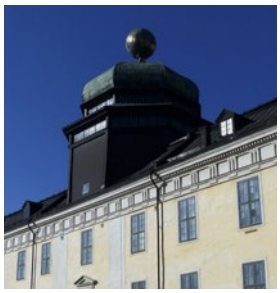
Lärdomsstaden

Stadens struktur

Siktlinjer

Stadens siluett

Förord

Revideringen av riksintresseområdenas värden är ett uttryck för dagens krav på ökad tydlighet. Uttolkningen av det riksintressanta är tänkt att göras i den kommunala översiktsplaneringen, men det har framkommit att värdebeskrivningarna från slutet av 1990-talet inte är tillräckligt tydliga för att fungera väl i planeringssammanhang. För att kunna uppfylla intentionerna i miljöbalken krävs ett utvecklingsarbete, så att de miljöer som pekas ut som riksintressen för kulturmiljövården också uppfattas som angelägna för kommuner, allmänhet och de fastighetsägare som berörs. Länsstyrelsen har sökt och fått medel från det statliga kulturmiljöanslaget för att revidera värdetexterna.

Syftet med revideringen är att precisera och tydliggöra riksintresseområdenas värden, så att de kan innebära ett stöd vid avvägningar mellan skilda markanvändningsanspråk. Ambitionen är att hitta skrivningar som fungerar bättre i den kommunala planeringen. Beskrivningarna behöver också uppdateras så att de motsvarar dagens syn och hantering av kulturmiljöer. Inom kulturarvssektorn har det skett en övergång från fokus på bevarande av monument till förståelse av komplexa samhällsprocesser och helheter. Dessa förändringar bör även få genomslag i riksintressebeskrivningarna. Rapporten är en produkt av vår tids tolkning av Uppsalas historia och dagens begreppsanvändning. Exempel på detta är den äldre motivtexten som omnämner universitetets monumentala byggnader medan den reviderade motivtexten istället lyfter fram lärdomsinstitutioner i sina sammanhang.

Riksintresseområdena karaktäriseras av både fornlämningar och bebyggelse och därför genomförs revideringen av en arkeolog och en byggnadsantikvarie i samverkan. Arbetet med Uppsala stad har genomförts av arkeolog Karin Beckman Thoor och byggnadsantikvarie Liselott Blombäck från Länsstyrelsen.

Översynen har genomförts som ett flerårsprojekt med en begränsad insats årligen. Med avsikt att förankra synen på riksintressevärdena hos användarna har ett arbetssätt med regelbundna dialogmöten med kommunala planerare eftersträvats. Efter inledande samtal med planchef Ulla-Britt Wikström har Andreas Thoor, Dan Thunman och stadsantikvarie Magnus Elfwendahl deltagit i möten under hösten 2011 och 2012 liksom länsarkitekt Eva Bergdahl och planhandläggare Roger Björk från Länsstyrelsen.

Med tanke på det ökande exploateringstrycket i Uppsala, och behovet av bättre underlag för att bedöma konsekvenser av framtida nya markanspråk, prioriterades översyn av riksintresseområdet Uppsala stad (C 40) under år 2011.

Rapporten framställdes först som en arbetshandling, tryckt i begränsad upplaga i syfte att prövas av kommunala planläggare och diskuteras med Uppsala kommun. Under hösten 2012 fördes diskussioner mellan Länsstyrelsen och Uppsala kommun om rapportens utformning och innehåll varvid flera delar justerats för att öka tydligheten.

Under 2013 har dialog förts med Riksantikvarieämbetet angående revideringen. Parallellt med det arbetet har dialog förts inom ramen för Riksantikvarieämbetets nationella projekt Kulturmiljövårdens riksintressen under 2012–2013. Projektet har bland annat innefattat utbildningsinstaser som stöd för arbetet med riksintressen inom samhällsplaneringen. Länsstyrelsen har deltagit i arbetet i en större referensgrupp som haft kontinuerliga möten kring projektet samt genom ett antal seminarier.

Den 18 december 2013 fattade Riksantikvarieämbetet beslut om ny riksintressetext (motivering och uttryck för riksintresset, RAÄ dnr 1.1.4–3329-2013).

Agneta Åkerlund
Länsantikvarie

Sammanfattning

Berättelserna om Uppsala stad lyfter fram de fysiska lämningar som finns i staden och som utgör riksintresset Uppsala stad. Komplexa samband, många historiskt viktiga händelser och skeenden som lämnat fysiska spår gör platsen unik. Inom stadens begränsade område kan man följa hur trosutövningen gått hand i hand med makten och det kontinuerliga samspelet mellan den andliga och den världsliga makten från förhistorisk tid till nyare tid. Lärdomsstaden uppkom sedan i nära anknytning till kyrkan. Stadens struktur (dvs. spår av medeltida gatunät och tomter, rutnätsplanen från 1643 med tillfartsvägar, platsbildningar, trädgårdar, kommunikationsleder, bostadsområden m.m.) har varit beroende av en mängd faktorer såsom geografi, topografi etc., men kan också ses som uttryck för centralmaktens styrning och universitetets och kyrkans verksamheter.

Uppsala slott, domkyrkan och universitetsbyggnaderna utgör de främsta symbolerna och uttrycken för centralmakten, domkyrkostaden och lärdomsstaden som är bärande i utpekandet av Uppsala stad som riksintresseområde för kulturmiljövården. Miljön runt slottet och sambandet med universitet och domkyrkan med dess särpräglade karaktär ger mycket goda möjligheter att uppleva en sammanhållen miljö av världslig och kyrklig makt.

Domkyrkan är ett historiskt, dominerande landmärke i Uppsala stad. Området från Domkyrkan till Helga Trefaldighetskyrkan med tillhörande bebyggelse för kyrkliga ändamål är en exceptionell miljö. Senare tiders kyrkor med tillhörande kyrkomiljöer utgör en viktig del i förståelsen av domkyrkostaden Uppsalas utveckling. Slottet med dess arkitektoniska karaktär, gårdsplan, tillhörande bastioner och återstående trädgårdsanläggning och dess samband med domkyrkan utgör en miljö som speglar centralmaktens betydelse och förändring i Sveriges historia. Kungsängens och Ultunas öppna odlingsmarker är en sista rest av den statliga jordbruksmark som legat till grund för den kungliga hushållningen i äldre tid och som senare kom att bli en viktig del i lantbruksuniversitetets framväxt.

Av stor betydelse för stadens karaktär är drag som visar på dess uppkomst och utveckling, som Fyrisån, stadsplaner, kommunikationer, bebyggelsestrukturer och kulturhistoriskt värdefulla byggnadsbestånd. Möjligheterna att uppleva och bruka de bärande stråken som Fyrisån och de raka tillfartsvägarna är en stor tillgång. Det är angeläget att byggnaderna inom riksintresseområdet kan fortsätta att brukas med beaktande av deras särart och kulturhistoriska värde. Kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer bidrar till upplevelsen och förståelsen av stadens utveckling. Bland dessa märks bl.a. medeltida byggnader som är mycket sällsynta i Sverige, varför det är viktigt att bevara dessa.

Staden utgör en komplex miljö som ska vara livskraftig och ges möjlighet att utvecklas samtidigt som det är av stor vikt att stadens kulturhistoriska värden och specifika karaktärsdrag tas tillvara.

Inledning

Arbetet har lagts upp enligt berättelsemodellen, ett arbetssätt som utvecklats av Riksantikvarieämbetet och Statens fastighetsverk. Berättelserna syftar till att sätta in fornlämningar, bebyggelse och strukturer i ett kulturhistoriskt sammanhang för att ge en ökad förståelse för värdena. Rapporten ska bidra till att riksintressets värden ses som en tillgång i en långsiktig och hållbar samhällsplanering.

Rapporten är upplagd på ett sådant sätt att den ska ge möjlighet till en successiv precisering och fördjupning med ökad förståelse för det som karaktäriserar riksintresset Uppsala stad.

- Först presenteras den av Riksantikvarieämbetet beslutade riksintressetexten.
- Därpå följer en tematisk beskrivning av värdena som bör vara en utgångspunkt i diskussioner om förändringar i Uppsala stad.
- Därefter följer fördjupade berättelser knutna till de teman som berättar om riksintresset Uppsala stad. Här är det möjligt att få en djupare förståelse av de historiska händelser och samhällsförändringar som format Uppsala.

Rapporten inleds med en sammanfattning, förord och en inledande del som behandlar projektets förutsättningar och som är tänkt att fungera som en läsanvisning. Rapportens huvuddel är beskrivningen av Uppsala stad med de värden som motiverar stadens ställning som riksintressant kulturmiljö. Värdena presenteras i form av fyra teman; domkyrkostaden, lärdomsstaden, centralmakten och stadens framväxt och struktur. Till varje tema hör en beskrivning av värden och en historisk berättelse. Den historiska mångfalden i miljön omfattar spår av människors användande av landskapet genom markanvändning, bebyggelse och biologiskt kulturarv. En ambition har varit att det i varje berättelse, om möjligt, ska finnas exempel från alla tider som berättelsen rymmer. I berättelserna omnämns därför exempel som representerar respektive tema och ska ses som just exempel, då rapporten på intet sätt utgör en fullständig uppräkning av varje viktig komponent inom riksintresseområdet. Med andra ord kan en byggnad eller struktur utgöra en omistlig del av riksintressets värden, trots att denna inte uttryckligen omnämns i rapporten. Det finns även exempel på byggnader med en komplex historia som kan förekomma i mer än en berättelse, vilket inte minst gäller för det sammanflätade förhållandet mellan domkyrkostaden och lärdomsstaden. Det kan även finnas objekt utanför riksintresseområdets gräns som har koppling till de bärande berättelserna om Uppsala stad, exempelvis studentbostäderna i Flogsta och övriga studentbostadsområden som visar på olika tiders utformning och syn på studentboende. Till några av kapitlen finns kartor som ska tydliggöra texten. För två av temaområdena, domkyrkostaden och lärdomsstaden, har det inte tagits fram kartor då dessa tenderade att bli röriga, otydliga och med karaktär av byggnadsinventeringar snarare än områdesbeskrivningar vilket inte varit syftet.

Rapporten är tänkt att fungera som underlag i samhällsplaneringen på ett övergripande plan och i ett inledande skede. Områdets geografiska utsträckning och varierande innehåll innebär att det kan behövas specifika fördjupningar i olika planläggnings- och exploateringssituationer. Det kan därför vara motiverat med kompletterande studier och mer ingående riksintressebeskrivningar för att bättre lyfta fram detaljer såsom enskilda byggnader och lokala strukturer. Denna beskrivning är inte avsedd att fungera som ett områdesskydd utan ska lyfta fram ramarna för det som konstituerar värdena inom riksintresseområdet. Förslaget kommer att aktualiseras i samband med att nästa översiktsplan tas fram.

I rapporten ingår även ett avsnitt om siktlinjer och stadens siluett. Dessa aspekter behandlas

eftersom de ständigt gör sig påminda genom att spegla och lyfta fram de bärande delarna inom riksintresset Uppsala stad. Tanken har varit att öka medvetenheten om stadens siluett och siktlinjerna.

Det finns en omfattande litteratur som behandlar Uppsala, dess historia, fornlämningar, arkitektur etc. Rapporten är ingen heltäckande historik över Uppsala, utan syftar till att ge en övergripande historisk kontext till riksintressets värden. Den är en produkt av vår tids urval av teman och berättelser och då ny kunskap kan upptäckas och historieskrivningen förändras bör en rapport av detta slag uppdateras med jämna mellanrum.

Stadens framväxt och struktur

Centralmakten

Lärdomsstaden

Domkyrkostaden

Uppsala stad C 40

Riksintresseområde för kulturmiljövården

Motivering och uttryck

2013

Motivering

Stad starkt präglad av centralmakt, kyrka och lärdomsinstitutioner från medeltid till idag.

Uttryck för riksintresset

Centralmaktens, domkyrko- och lärdomsstadens bebyggelse och miljöer från medeltiden fram till idag. Kronogodsen med ängsmarker utmed Fyrisån. Miljöer och offentliga byggnader som hör samman med funktionen som residens-, förvaltnings- och regementsstad från 1600-talet till 1900-talet. Gatumönster med medeltida drag och rester av oregelbundna tomter från tiden före 1643 års reglering, gatunät enligt rutnätsplan med hörnslutet torg och långa raka tillfartsvägar från 1600-talet. Vetenskapshistoriskt intressanta trädgårdsanläggningar och parker från 1600-talet till 1900-talet. Bebyggelse-, kommunikations- och stadsplanestruktur som visar på stadens uppkomst och utveckling från medeltid till 1900-talet. Bebyggelsens utformning, placering och inbördes rumsliga samband. Den monumentala bebyggelsens dominans i stadsbilden genom siktlinjer och vyer längs gator, från torgrum och från Fyrisån. Stadens siluett från infarterna och vägar som passerar staden med domkyrkan, slottet och Carolina Rediviva som viktiga landmärken. Gatu- och platsnamn som anknyter till stadens kulturhistoriska utveckling.

1996

Motivering

Stadslandskap, sedan medeltiden präglat av kyrkans, centralmaktens och universitetets monumentala byggnader, med rutnätsplan och raka tillfartsvägar från 1600-talet.

Uttryck för riksintresset

Domkyrko- och universitetsstadens bebyggelse med institutioner och studentnationer från medeltid och framåt samt slottet från 1500-talet. Gatunät med kvarvarande medeltida drag, rätvinklig rutnätsplan och tillfartsvägar från 1600-talet samt tomtstrukturen med bevarade rester av oregelbundna tomter från tiden före 1643 års reglering. Partier av småskalig trästadsbebyggelse, stora regementsområden och flera monumentala miljöer med offentliga byggnader. Vetenskapshistoriskt unika trädgårdsanläggningar samt parker. I anslutning till den äldre stadskärnan finns även bostadsområden från 1900-talets första hälft och efterkrigstiden av plan- och arkitekturhistoriskt intresse.

1987

Uppsala stads centrala del med lämningar från medeltid, Vasatid och senare tid. Domkyrko- och universitetsmiljö samt slottet. Stadsplan med representativa tillfartsvägar från 1640-talet. Institutionsbyggnader, militära övningsområden. Bostadsbebyggelse från främst 1900-talet av mycket hög klass och stort värde.

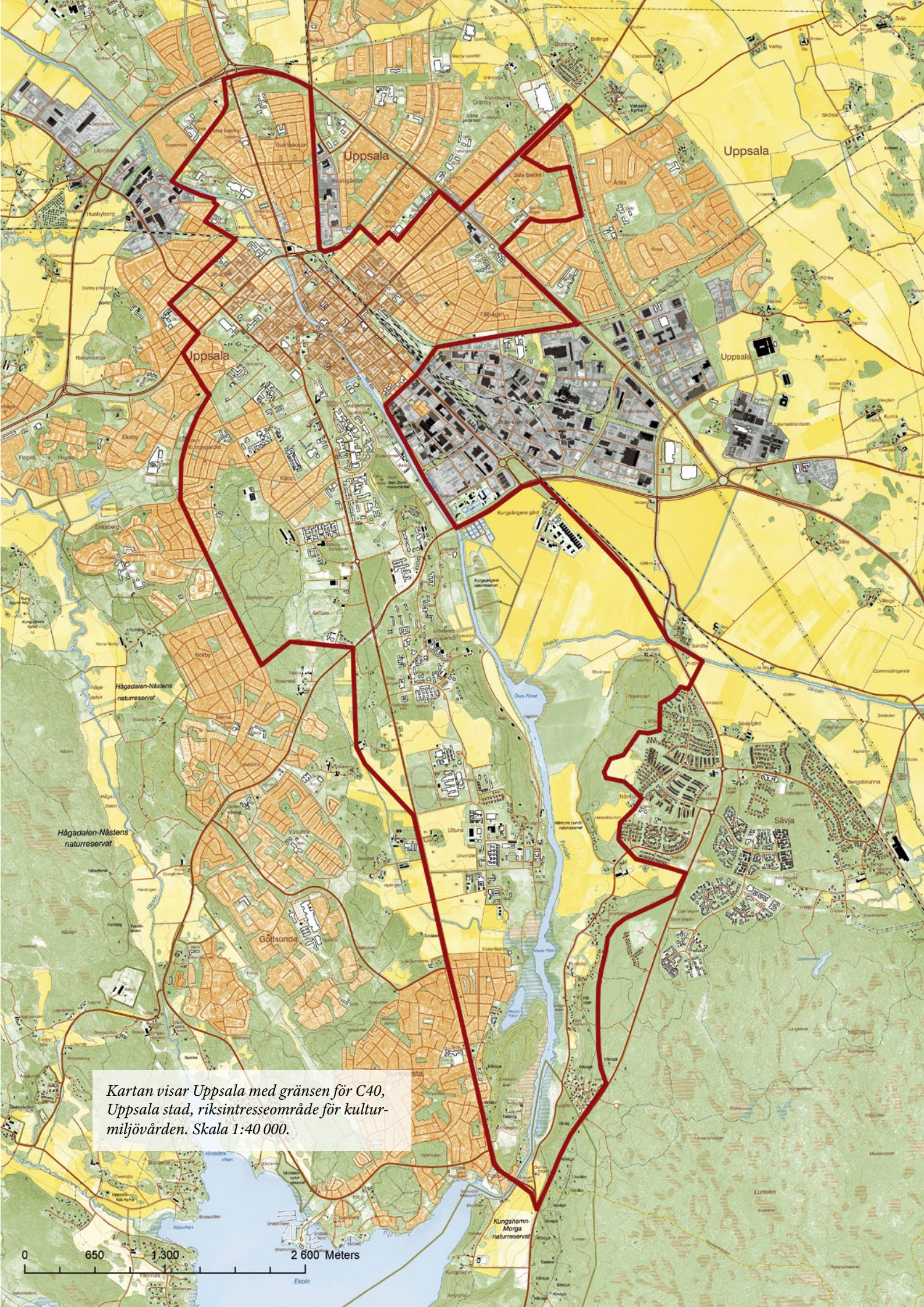

Kartan visar Uppsala med gränsen för C40, Uppsala stad, riksintresseområde för kulturmiljövården. Skala 1:40 000.

Riksintresserevidering 2011–2013

Från att tidigare ha haft fokus på monumentala byggnader och dominerande drag i stadsbilden utgår dagens beskrivning från rika och komplexa kulturhistoriska sammanhang. Målet har varit att förtydliga och skapa en ökad förståelse för de kulturhistoriska inslag och skeden som format Uppsala. Sambanden och samspelet mellan dessa starka intressen har varit avgörande för stadens utveckling.Riksintresseområdet Uppsala stad presenteras enligt berättarmodellen, se inledningen.

Den fördjupade beskrivningen av riksintresseområdet Uppsala stad beskrivs här med utgångspunkt i de bärande motiven i värdetexten vilka inordnats i centralmakten, domkyrkostaden, lärdomsstaden och stadens framväxt och struktur. De värden och egenskaper som utgör riksintresseområdet Uppsala stad är utgångspunkten i hanteringen av riksintresseområdet. Förståelsen för värdena är det som bär och utvecklar riksintresseområdet. Gränsdragningen är inte avsedd att vara ett områdesskydd utan ska vara en hjälp till att förstå riksintresseområdet.

Motiv och uttryck har reviderats med mål att tydligare lyfta fram riksintresseområdets unika ställning. Denna text lyfter även fram stadens struktur med medeltida stadsplan och staden utanför rutnätsplanen med arkitektoniskt intressanta bostadsområden som planerats med hänsyn till stadens rätlinjiga infartsvägar från 1600-talet. I anslutning till centralmakten framhålls även jordbruksmarken utmed Fyrisån som var en förutsättning för kronans hushållning och som senare haft stor betydelse för lantbruksuniversitetets verksamhet.

Åkermarken sydost om staden har legat i kronans ägo sedan medeltidens början. I bakgrunden syns Uppsala slott och domkyrkan.

Gränsens aktualitet

Länsstyrelsen utgår i sitt arbete med riksintresset Uppsala stad, C 40 A, från den gräns som länsstyrelse och kommun kom överens om i samband med Översiktplan 2002. Den äldre gränsen från år 1996 justerades då efter diskussioner och samråd mellan länsstyrelse och kommun, men medförde inte att värdetexten skrevs om eller att det togs fram fördjupade beskrivningar. Av någon oklar anledning uppdaterades inte heller länsstyrelsens GIS-skikt.

Gränsjusteringen 2002 innebar att riksintresseområdet Uppsala stad utökades till att omfatta representativa och arkitektoniskt väl utformade moderna bebyggelseområden som speglar Uppsala stads struktur och utveckling under 1900-talet. Här avses delar av Luthagen och Kvarngärdet. Som underlag togs det fram en beskrivning av kulturmiljöer i Uppsala stad där kvaliteterna i enskilda bostadsområden beskrevs kortfattat. De värden som lyftes fram i den beskrivningen gäller än idag. Från att tidigare ha fokuserat på enbart rutnätsplanen vidgades perspektiven till att omfatta stadens struktur med yngre och moderna bebyggelseområden från 1800- och 1900-talen.

Vidare drogs gränsen 2002 så att riksintresseområdet skulle omfatta den östra sidan av Fyrisån från Kungsängens gård till Nåntuna i söder. Den öppna odlingsmarken representerar de kronogods som utgjorde grunden för Uppsala slotts försörjning och har på så vis en direkt koppling till centralmakten. Under senare århundraden har området varit av stor betydelse för lantbruksuniversitetets verksamhet. Det öppna området fyller även en viktig roll som det enda område runt staden som fortfarande erbjuder vida utblickar över staden och där det alltjämt går att förstå uttrycket ”Staden på slätten” som kännetecknar Uppsala. I detta område är det möjligt att uppleva hur slätten sträcker sig fram mot staden med domkyrkan och slottet som dominerande landmärken och som är uttryck för den makt som format staden sedan tidig medeltid. Ett mindre skogsområde omgivet av öppen mark vid Rosendal tillkom.

De områden som utgick 2002 var sådana som präglades av ett stort tillskott av ny byggnation och förändringar i en sådan omfattning att den ursprungliga kulturhistoriska karaktären förändrats. De områden som utgick var mindre partier vid Eriksberg, Rickomberga och vid nordvästra delen av Tuna backar. De är bebyggelseområden där sentida inslag bidragit till att deras ursprungliga karaktär och särprägel förändrats avsevärt och därför inte längre är av riksintresse. Dessa bedömningar har vid fältbesiktning visat sig vara välgrundade och gäller fortfarande.

I nu gällande översiktsplan 2010 återges på vissa ställen 1996 års avgränsning och på andra ställen 2002 års avgränsning. Den nu aktuella revideringen har visat att den tidigare överenskomna gränsen, från år 2002, fortfarande motsvarar motivet för riksintresseområdet.

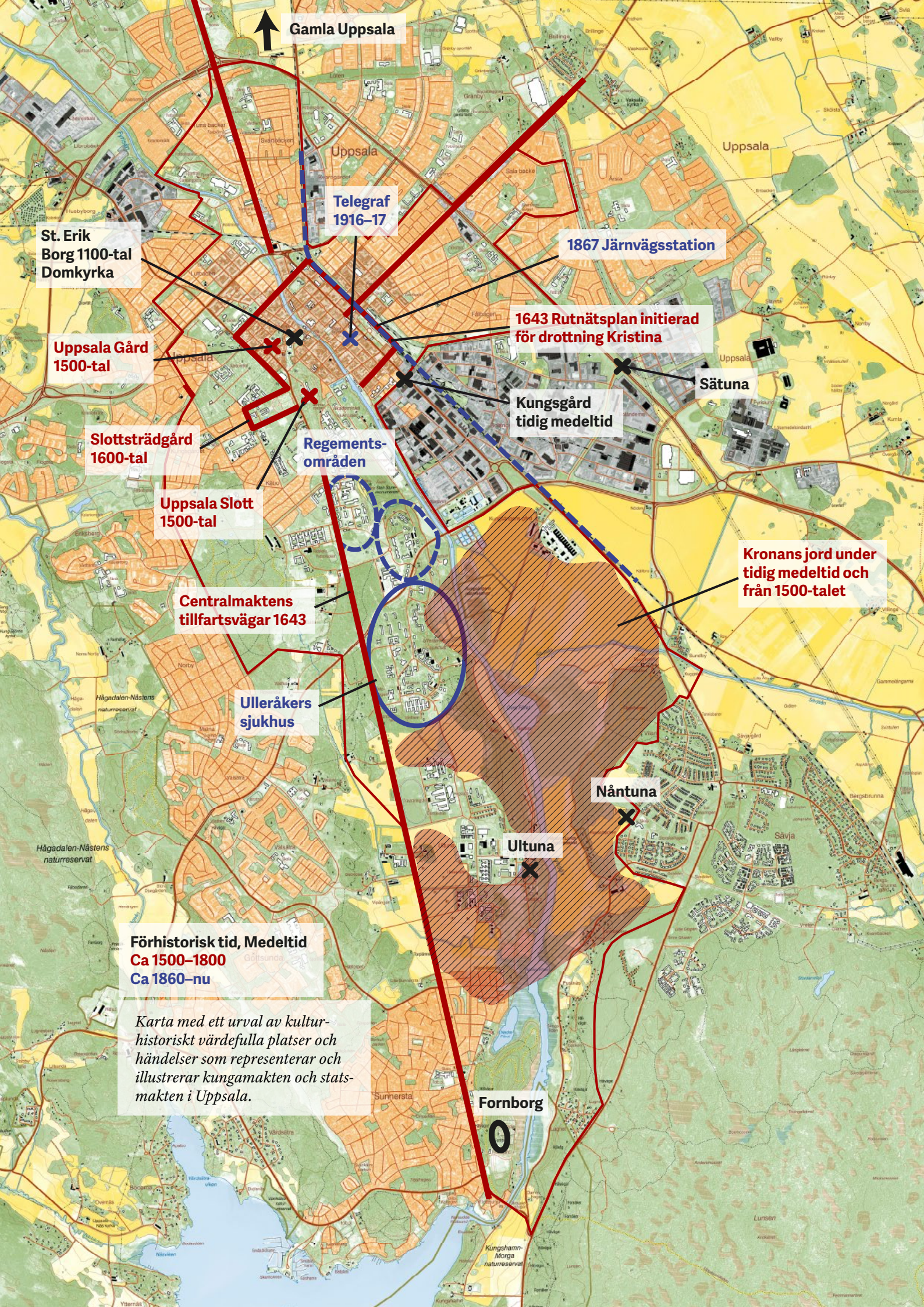

Karta med ett urval av kulturhistoriskt värdefulla platser och händelser som representerar och illustrerar kungamakten och statsmakten i Uppsala.

Kulturhistoriska värden

Uppsala stads ställning som riksintresseområde för kulturmiljövården motiveras av de kulturhistoriska värden som staden representerar. De kulturhistoriska värdena presenteras i fyra teman: centralmakten, domkyrkostaden, lärdomsstaden och stadens struktur. Var och en för sig speglar de en rad olika perspektiv som markanvändning, bebyggelse, historiska händelser, samhällsutveckling, sociala aspekter samt tro och tradition. De kulturhistoriska värdena är uttryck för stadens riksintressanta betydelse.

Centralmakten

I Uppsalaområdet, från Gamla Uppsala till Uppsala är det möjligt att följa kungamaktens framväxt och utveckling samt övergång till statlig verksamhet. Centralmaktens etablering i området har tagit en rad olika uttryck såsom försvarsborg, Erikslegenden och dess betydelse under medeltid, donation av mark till domkyrkobygge, kungsgårdar och stora kronogods på landsbygden.

Det öppna jordbrukslandskapet söder om staden vid Ultuna och Kungsängen representerar kronans markinnehav, Uppsala öd, under medeltid. Dessa marker har utgjort en viktig del i den kungliga försörjningen med jordbruk och betesdrift. Med några kortare avbrott under medeltid har marken varit statligt brukad jordbruksmark fram till idag. Området utgör en del i upplevelsen av Uppsala stad med slott och kyrka när man närmar sig staden från söder och är av stor betydelse för naturupplevelsen och friluftslivet.

- I staden finns en rad byggnader och andra lämningar som visar på kungamakten och dess betydelse under medeltid, t.ex. S:t Eriks källa, Domkyrkan, Helga Trefaldighetskyrkan och spår av den äldsta borgen och kungsgårdarna som ingår i byggnaderna runt domkyrkan och i stadens kulturlager. Tillsammans visar dessa miljöer framväxten av kungamakten och dess dominerande och drivande ställning i Uppsala under medeltiden. De representerar stora vetenskapliga och samhällshistoriska värden.
- I Uppsala finns många miljöer och enskilda byggnader som visar på kungamaktens närvaro och inflytande. Slottet intar en särställning genom att det, vid sidan om domkyrkan, dominerat stadsbilden i närmare 500 år. Tillsammans med domkyrkan utgör slottet stadens främsta landmärke med identitetsskapande betydelse. Från slottet har man vida utblickar över staden, Botaniska trädgården och universitets- samt domkyrkoområdet. Slottets visuella samband med domkyrkan har inte bara ett miljöskapande utan också ett symboliskt värde. Vid kröningar var vägen mellan slottet och domkyrkan processionsväg. De nära banden mellan kungamakten och kyrkan kommer även till uttryck i att Domkyrkan är en kunglig gravplats för bl.a. Gustav Vasa och Johan III med gemåler.
- Rutnätsplanen från 1640-talet med sina raka tillfartsvägar är en reglering tillkommen på centralmaktens initiativ inför Drottning Kristinas kröning, som dock skedde i Stockholm. Den visar på kronans maktställning och styrning även inom områden som stadsplanering.
- Slottets omgivningar med slottsträdgård, Botaniska trädgården och Odinslund som binder samman slottet med universitets- och domkyrkoområdet är ett område med stora estetiska och miljöskapande värden samt betydande rekreationsvärden. Till de kungliga miljöerna hör en rad fenomen, såsom platser med tradition och kungliga namn t.ex. S:t Eriks källa, Gunillaklockan och enskilda byggnader som Carolina Rediviva. Slottet med museer och närmiljö tillsammans med domkyrkan och de kungliga gravarna utgör sevärdheter av nationellt intresse med stor symbolisk attraktionskraft.
- Till slottet och dess närmiljö kan en rad historiska händelser och personer knytas. Gustav Vasa lät uppföra Uppsala slott, deltog i ut-

Från Botaniska trädgården utgör Uppsala slott en imponerande syn. Terrasserna som anas i bilden är rester av den trädgård som anlades av Olof Rudbeck på 1600-talet. Merparten av denna trädgård blev grunden för Botaniska trädgården.

vecklingen av Ultuna som betydande jordbruksenhet och stödde återuppbyggnaden av domkyrkan efter brand. Uppsala slott är ursprungligen en av Sveriges Vasaborgar och kan ses som ett uttryck för konsolideringen av kungamakten.

- Uppsala slott utgör en intressant renässansborg som genomgått en rad reparationer och ombyggnationer som visar på olika tiders arkitektoniska ideal som tillsammans bidrar till anläggningens mycket stora kulturhistoriska värden.
- Från Gustav Vasas tid var Uppsala officiell kröningsstad och rikets andra stad vilket kan utläsas i en rad lämningar där kungamaktens engagemang haft avgörande betydelse. I staden har det ägt rum tolv kröningar från 1441 till 1719 (undantaget drottning Kristina och Karl XII). Många av Sveriges regenter har varit personligt engagerade i ombyggnationer och reparationer av slottet. Betydande händelser i nationens historia med Uppsala slott och närmiljö som scen är bland annat Sturemorden, Uppsala möte och drottning Kristinas abdikation.
- Under 1800- och 1900-talet kan statsmaktens utökade engagemang och ansvarsområden följas genom institutioner för sjukvården, framväxten av militära regementsområden, fångvård och andra statliga officiella verksamheter såsom Telegrafstation och Riksbank. Dessa miljöer är representativa med autentisk prägel och speglar samhällets förändring och utveckling. Byggnaderna har stora arkitektoniska värden.
- Framväxten av den militära organisationen kan följas i Polacksbacken som fick rollen av

Gustav Vasa med gemåler är gravlagda i Uppsala domkyrka. Gravmonumentet uppfördes på initiativ av Johan III.

exercisfält redan på 1600-talet. Även Stadsskogen har använts som övningsområde. Regementsområdet omfattar ett autentiskt, komplett och varierat militärhistoriskt byggnadsbestånd. Tillsammans med de stora regementsbyggnaderna från tidigt 1900-tal speglar de viktiga militärhistoriska epoker och på ett övergripande plan den svenska försvarsorganisationen.

- Ulleråkers sjukhus och Akademiska sjukhuset, den senare med ett direkt samband med universitetet är sjukhusmiljöer som uppvisar stora arkitektoniska, medicin- och arkitekturhistoriska värden. Till miljöerna kan även knytas kända historiska personer, t.ex. diktaren Gustaf Fröding och målaren Ernst Josephson.

Domkyrkostaden

Uppsala domkyrka är av nationell betydelse som ärkebiskopssäte. Ärkebiskopen i Uppsala är Svenska kyrkans huvudman med uppgift att viga biskopar i Uppsala domkyrka och att vara ordförande i kyrkostyrelsen. Förutom att verka på nationell nivå som Sveriges rikshelgedom fungerar domkyrkan som stiftskyrka och församlingskyrka. Idag har domkyrkan mer än en halv miljon besökare varje år.

- Domkyrkan utgör Stiftsstaden Uppsalas signum. Domkyrkan har ett dominerande läge på en markant höjd invid Fyrisån. Den omges av en rad byggnader med särskilda funktioner uppförda för stiftsstadens behov. Tillsammans utgör de en särpräglad och väl sammanhållen miljö som berättar om kyrkans ställning och betydande roll i samhället från medeltid till idag. Miljön är autentisk med sin medeltida struktur och tydliga avläsbara årsringar, som bl.a. vittnar om byggnadshistoriska och konstnärliga värden. Miljön är en av de viktigaste ur kyrkohistoriskt och symboliskt perspektiv för Svenska kyrkan. Tillsammans med slottet och universitet har kyrkomiljön på åsen präglat stadsbilden sedan medeltid. I området finns det goda möjligheter att förstå och uppleva framväxten av och sambanden mellan kungamakten, kyrkan och universitetet.
- Den katolska tiden kan följas i Helga Trefaldighetskyrkan och Domkyrkan med kringliggande byggnader i vilka det ingår delar av medeltida byggnader. Här utgör den rekonstruerade ruinen av Uppsala franciskanerkloster på östra sidan av Fyrisån en viktig beståndsdel genom att den är den enda lämning i Uppsala som speglar den katolska tiden utan protestantiska tillägg. Klosterruinen speglar den medeltida staden, där kyrka och kloster var integrerade med den världsliga staden. Ruinen besitter stora samhälls- och byggnadshistoriska värden.

Domkyrkan, detalj.

- Domkyrkan, Helga Trefaldighetskyrkan och de omgivande byggnaderna visar på byggnadsteknisk tradition från 1200-talet fram till 1800-talets restaureringar. Domkyrkan är en basilika, byggd av tegel och kalksten, den är uppförd i gotisk stil med enhetlighet i arkitektur och rikt utformade detaljer, bl.a. märks särskilt den skulpterade sydportalen. Domkyrkan är ett unikt byggnadsverk och intar en särställning som säte för ärkebiskopen, viktig vallfartsort genom Erik den Helige och senare som scen för reformationen och en rad kröningsceremonier.
- Till domkyrkan hör en rad konstnärligt högtstående inventarier, föremål, inredningar och gravar med vetenskapliga, konstnärliga och inte minst personhistoriska värden. Särskilt märks Erik den Heliges relikskrin, Gustav Vasas grav, Linnés grav och ”Skattkammaren”, ett museum med en av världens finaste samlingar av medeltida textilier. I kyrkan finns även de kläder som bars av medlemmar ur Stureätten vid Sturemorden under Erik XIV:s tid.
- Domkyrkans omgivande bebyggelse har genom tiderna byggts om och till för både kyrkans och universitetets verksamheter. Miljön omfattar många byggnader med medeltida ursprung som idag bär prägel av 1700-talets arkitekturstil. Arkitektoniskt är området ovanligt väl sammanhållet där det finns mycket goda förutsättningar att uppleva 1700-talets stilideal. Bland byggnader för kyrkan märks Gamla Domkapitelhuset från 1600-talet, ombyggt av Carl Hårleman vid mitten av 1700-talet. Vice pastorshuset

Domkyrkans omgivande bebyggelse har genom tiderna byggts om och till för både kyrkans och universitetets verksamheter.

består av medeltida murverk och en fasad ritad av Hårleman. Vid sidan om detta ligger Domkapitelhuset, också detta med medeltida grundmurar och en fasad som ritats av Carl Hårleman. Domtrapphuset omfattar delar av en medeltida tornbyggnad som troligen ingått i den ringmursborg som legat på platsen. Byggnaden fick sin nuvarande utformning på 1760-talet, enligt ritningar av C.J. Cronstedt. Miljön är unik för Sverige genom sin autentiska, enhetliga prägel med mycket högtstående och tidstypiska arkitektoniska utformning. Den representerar stora konst- och arkitekturhistoriska värden.

- Till miljön kan även en rad specifika historiska händelser, kyrkliga liksom världsliga, och personer knytas. Exempel på symboliska och personhistoriska värden är Erikslegenden, domkyrkan som kröningskyrka för en rad av Sveriges regenter, gravplats för Gustav Vasa med flera. Ett exempel på en person med direkt koppling till Uppsala domkyrka är Nathan Söderblom, känd teolog, Svenska kyrkans ärkebiskop 1914–31 och mottagare av Nobels fredspris 1930. Han har sin gravplats i domkyrkan.
- I staden finns en rad kyrkor från 1800- och 1900-talet som utgör viktiga delar i Svenska kyrkans historia. Särskilt viktiga blir de i Uppsala som är Svenska kyrkans huvudsäte. De visar på kyrkans utveckling och engagemang över tiden. De uppvisar såväl arkitektur- och konsthistoriska värden som socialhistoriska värden. Flera av dem är ritade av namnkunniga arkitekter som Kumlien och Celsing. De visar på Uppsalas samhällsutveckling och utgör bärande inslag i stadsbilden.
- Domkyrkan är med sina höga torn det första tecknet på att vi närmar oss Uppsala. Kyrkan har haft rollen av landmärke sedan medel-

Gamla Domkapitelhuset och Domkapitelhuset präglas av Hårlemans arkitektoniska utformning från mitten av 1700-talet. Tillsammans med Koncistoriehuset och Domtrapphuset utformat av Cronstedt under 1760-talet, till höger i bild, skapar de en unik och representativ helhetsmiljö från denna tid.

tiden och tillsammans med slottet har den dominerat stadsbilden. Domkyrkan är ständigt i blickfånget när man rör sig utmed stadens gator och när man går utmed Fyrisån.

- Närheten mellan slottet och domkyrkan bildar en väl sammanhållen miljö där den kyrkliga makten och världsliga makten kan upplevas på plats genom sina många specifika byggnader. Domkyrkan och dess närhet till slottet och universitetet har stor symbolisk betydelse för gemene man men också för Svenska kyrkan och Uppsalas ställning inom kyrkans organisation. Miljön har stora pedagogiska kvaliteter där det finns utomordentligt goda förutsättningar att förstå och fysiskt uppleva samspelet mellan den världsliga och den andliga makten. Här spelar även universitetet en viktig roll.
- Domkyrkan och Helga Trefaldighetskyrkan är medeltida kyrkobyggnader som erbjuder konsthistoriskt intressanta och estetiskt tilltalande exteriörer och interiörer. Närheten mellan domkyrka och stadens församlingskyrka är en viktig del i förståelsen och upplevelsen av den kyrkliga miljön.
- Domkyrkan med närmiljö har en stor attraktionskraft och utgör ett bärande inslag i marknadsföringen av Uppsala som en historisk stad. Kyrkans roll, byggnader och inventarier är alla omistliga delar i berättelsen och upplevelsen av Svenska statskyrkan. Miljön har en stark ställning som ett historiskt besöksmål med internationell dragningskraft.

Vaksalaskolan. Folkskolan blev en allmän medborgerlig institution. Vaksalaskolan byggdes åren 1925–27 efter ritningar av stadsarkitekten Gunnar Leche i nyklassicistisk stil med en tydlig prägel av offentlig monumentalbyggnad med sin placering vid Vaksala torg.

Lärdomsstaden

Lärdomsstaden med sina två universitet, varav det ena är landets och Nordens äldsta, illustrerar den historiska framväxten, utvecklingen och den kontinuerliga förändringen av bildningsväsendet i landet. Det finns en växelverkan och ett ömsesidigt beroende mellan universitetet och staden beroende av strukturförändringar i både universitet och stad. Landets första universitet lokaliserades till Uppsala och har anpassat sig fysiskt till denna plats och miljö samtidigt som universitetet är en nationell institution med uppgift att tjäna hela nationen. Från början inrymdes universitetet i en byggnad, men med tiden har verksamheten vuxit och med det behovet av nya byggnader. På många håll i Uppsala är också akademins och kyrkans byggnader intimt sammanlänkade med varandra, framför allt runt domkyrkan. Ibland kan en och samma byggnad vara uttryck för såväl domkyrkostaden som lärdomsstaden, t.ex. Domkapitelhuset. Under århundraden har stadsbilden förändrats när universitetet brett ut sig över hela staden. Universitetet har varit och är än idag en av stadens största byggherrar. I stadens centrala delar finns de äldre byggnaderna och mot utkanterna finns större och moderna områden som kallas campus. Universitetet har varit och är än idag en del av stadens tillväxt, bl.a. är Uppsalas näringsliv med bioteknik och läkemedelsindustri i spetsen starkt knutet till forskningen på universiteten.

- Uppsalas långa historia som lärdomssäte och bildningsort sträcker sig från medeltiden fram till idag, vilket ger ett stort kontinuitetsvärde. Uppsala har länge varit en utpräglad skolstad varför byggnader, anläggningar och miljöer från olika tidsåldrar vittnar om den vetenskapliga och pedagogiska verksamheten som varit och är en central del av staden och dess historia. Byggnadernas, anläggningarnas och miljöernas olika åldrar och patina förstärker upplevelsen av det historiska skeendet.
- Många av universitets- och nationsbyggnader samt övriga skol- och institutionsbyggnader har höga byggnads-, byggnadstekniska- och

Akademiska sjukhuset uppfördes 1867 och var det första moderna sjukhuset i staden.

arkitekturhistoriska värden (uppförda av bl.a. Carl Hårleman, Carl Johan Cronstedt, Alvar Aalto, Artur Schmalensee, Gunnar Leche m.fl.). Det finns även höga arkitektoniska värden genom att man från universitets- och övriga skolledningar genom tiderna investerat i arkitekturen och dess utformning.

- Lokaliseringen av byggnaderna och anläggningarna har varit viktig. Universitetet har fram till modern tid hållit sig inom stadens hjärta och många byggnader har getts ett välexponerat läge, exempelvis universitetets huvudbyggnad i domkyrkans närhet och Carolina Rediviva på Drottninggatans krön. Många av byggnaderna och miljöerna är ännu idag välbevarade med hög grad av autenticitet, och det oavsett om de än idag brukas för det ursprungliga ändamålet
- Lärdomsstaden har ett stort samhällshistoriskt värde både på lokal och på nationell nivå. I Uppsala finns en rad exempel på byggnader och miljöer som visar på utbildningsväsendets samhälls- och socialhistoriska utveckling. Från att från början ha varit förbehållet de högre samhällsskikten och i huvudsak manliga studenter, har det idag blivit möjligt att studera oberoende av klass och kön.
- Uppsalas lärdoms-, universitets- och institutionsbyggnader och miljöer har vetenskapshistoriska värden genom att de beskriver utvecklingen av lärdomsstadens kunskapscentra där verksamheterna lämnat spår i den fysiska miljön. I staden finns även Akademiska sjukhuset, ett undervisningssjukhus och centrum för medicinsk forskning vars långa verksamhet har ett betydande medicinhistoriskt värde. Vid lantbruksuniversitetet finns flera kulturhistoriskt värdefulla institutions-, ekonomi-, och bostadsbyggnader som vittnar om lantbruksskolans utveckling.

Universitetets huvudbyggnad ritades av H. T. Holmgren och kunde invigas 1887. Den fick en central placering i staden, nära domkyrkan och Gustavianum där föreläsningarna tidigare ägt rum.

- Ett stort antal byggnader och anläggningar har stora personhistoriska värden som är knutna till viktiga företrädare för lärdomsstaden, exempelvis Olof Rudbeck d.ä., Johan Skytte, Carl von Linné och Anders Celsius m.fl.
- Akademins blomstringsperiod under 1700-talet manifesteras bl.a. i de byggnader som Carl Hårleman med efterföljare ritat, vanligtvis uppförda i putsat tegel, med gult avfärgade partier i slät- eller spritputs med kontrasterande rusticerade bottenvåningar, hörnkedjor och lisener i grått, detta i jämförelse med stadens och borgerskapets byggnadsverksamhet som var mer blygsam.
- Universitetet har sedan grundandet 1477 behållit sin ställning som centrum för vetenskap och utbildning. Många av dess byggnader och miljöer har stora symbol- och traditionsvärden, t.ex. mösspåtagningen på Carolinabacken.
- Akademins närvaro i staden ger stora identitetsvärden då grunden för en plats identitet ligger i dess historia. I Uppsalas fall är universitetet och dess historia intimt sammanlänkad med stadens.
- Många av universitetets anrika byggnader används än idag som undervisningslokaler och arbetsplatser. Det är en levande miljö där det gamla bryts mot det nya. Det är av vikt att så kan ske även framgent, med beaktande av befintliga byggnaders och miljöers särart och kulturhistoriska värde.
- Många av lärdomsstadens byggnader och miljöer har slutligen stora miljöskapande värden och utgör attraktiva besöksmål, t.ex. Linnéstigarna, Linnéträdgården och Carolina Rediviva med sin unika silverbibel.

Stadens framväxt och struktur

Stadsplanen är grunden till förståelsen av stadsmiljön, både som helhet och till delar, och dess förändringar är ett tydligt uttryck för en stads historia. Platsen för mötet mellan Uppsalaåsen och Fyrisån har varit en strategisk nod där land- och vattenvägar korsats. Fyrisån var en viktig kommunikationsled och vadet vid nuvarande kvarnfallet var platsen för den mötes- och handelsplats som kom att bli Uppsala. Fyrisån utgör ett markant inslag i stadsmiljön och utgör gräns mellan den västra och den östra åsidan. Traditionellt sett har staden en uppdelning mellan den kyrkligt-akademiska västra sidan och den borgerliga östra sidan, vilket lämnat avläsbara spår i den fysiska miljön.

- Fyrisån har delat in staden i en östra och en västra sida. Den tydliga uppdelningen med domkyrko- och universitetsstaden på västra sidan och den mer världsliga staden med handel och stadsbornas gårdar på östra sidan har kontinuitet sedan tidig medeltid. I Uppsala och i synnerhet utmed Fyrisåns årum är stadens uppdelning och den långa kontinuitet som den ger uttryck för lätt att förstå och uppleva. Stadens etablering och den struktur som växer fram speglar Uppsalas strategiska läge och betydelse med närvarande kungamakt, ärkebiskopssäte och handelsplats. Staden har också fungerat som en strategisk nod för den uppländska bergsslagen. Kontrasten mellan kyrk- och lärdomsstaden på västra sidan om Fyrisån och den profana handelsstaden i öster har kontinuitet tillbaks till medeltid. Den tydliga skillnaden mellan östra och västra sidan av Fyrisån medger goda pedagogiska möjligheter att förklara den medeltida stadens struktur och historia.
- Återstående partier av de äldre kulturlagren döljer information om tidigare människors liv och äldre byggnadsskick. Det finns fortfarande spår av det medeltida Uppsalas stadsplan med gatunät med bevarade rester av oregelbundna tomter från tiden innan regleringen 1643, främst runt domkyrkan. På östra sidan om Fyrisån kan det medeltida gatunätet avläsas i Celsiushuset snedställda orientering mot Svartbäcksgatan.
- År 1643 års regleringsplan berättar om den politiska och ekonomiska utvecklingen under den svenska stormaktstiden, dess uppbyggnadsskede och den nyordning av samhället som ägde rum. Planen vittnar även om internationella kontakter och influenser och framstegen inom teknik och hantverkskunnande. De kilometerlånga raka infartsvägarna är en förlängning och viktig del i rutnätsplanen och planerade så att upplevelsen av Uppsala slott och domkyrkan blir mycket imposant. Stadsplanen har legat till grund för stadens fortsatta utveckling och de raka tillfartsvägarna utgör tillsammans med Fyrisån stadens bärande stråk. De leder förbi stadens centrala mötesplatser och fram till kyrkan och slottet. Rutnätsplanen har satt ramarna för stadens bärande stråk och noder. Regleringen i sig är sällsynt omfattande för sin tid och speglar ett viktigt historiskt skede. Det kontinuerliga bruket av vägarna har pedagogiska kvaliteter genom att det är möjligt att uppleva och färdas i 1600-talets reglerade vägnät.
- Det hörnslutna torget förekommer i flera av renässansens och barockens idealstadsprojekt, men är i övrigt en mindre vanlig platstyp. Det hörnslutna torget har en stark rumsverkan och ger en påtaglig centrumkänsla. Torgformen är mycket ovanlig i Sverige, förutom Stora torget i Uppsala finns endast ett till exempel på ett hörnslutet torg kvar än idag inom landet, i Piteå.
- Under 1600-talet fick Uppsala en framskjuten plats i landet och det kom till uttryck i bebyggelsen som dominerades av det högt belägna renässansslottet och domkyrkan med sina spiror. Tillsammans har dessa byggnader gett Uppsala dess klassiska siluett. Av 1600-talets övriga bebyggelse återstår bl.a. Oxenstiernska huset vid Riddartorget och professor Scheffers biblioteksbyggnad vid S:t Eriks torg.

Dagens hörnslutna torg är ett av två bevarade torg av denna typ i Sverige som berättar om renässansens ideal inom stadsplanering.

- Under 1600-talet drogs nya spikraka infartsvägar med utgångspunkt i den nya stadsplanen och med hänsyn till Uppsalaåsen och de sedan tidigare etablerade huvudvägarna i Uppland. De vittnar om den betydelse som tillmättes staden under denna tid och kontakterna med bergsbruksområdena i norr och mottagarstäderna i söder. De kilometerlånga och spikraka infartsvägarna har stora miljöskapande värden och är unika för Uppsala, d.v.s. de saknar motstycke i landet.
- Trots omfattande citysaneringar under 1950-, 60- och 70-talen finns fortfarande partier av småskalig trähusbebyggelse från 1700-talet kvar, om än delvis ombyggda, främst utmed Övre Slottsgatan, Svartbäcksgatan och Trädgårdsgatan. En enhetlig 1700-talsmiljö återfinns även i Linnéträdgårdens anläggningar.
- Uppsala har även ett bebyggelsebestånd som fysiskt illustrerar stadens framväxt utanför rutnätsstaden. I anslutning till den äldre stadskärnan ligger bostadsområden från 1900-talet av plan- och arkitekturhistoriskt intresse, bl.a. flerbostadskomplexen Port Artur från 1904 och Tripolis från 1911–1913, egnahemsbebyggelsen vid Slöjdgatan från 1920-talet, bostadsrättshusen från 1920- och 30-talen utmed Väderkvarnsgatan och Storgatan. Från 1940- och 50-talen kan nämnas Tuna Backar, Sala Backe och Eriksberg samt egnahemsområdena i Svartbäcken. En viktig del i staden är Stadsskogen som från 1930-talet medvetet sparats som ett viktigt rekreationsområde för medborgarna.
- Den byggda miljön och dess historiska värden är en grundläggande resurs i en långsiktigt hållbar samhällsutveckling och stadsutvecklingen är en av de viktigaste frågorna. Grunden för en plats identitet och särart ligger i dess historia och har stor betydelse för den sociala gemenskapen.

Fördjupade berättelser om Uppsala stad

De fördjupade berättelserna om Uppsala stad är knutna till de teman (centralmakten, domkyrkostaden, lärdomstaden och stadens struktur) som ligger till grund för Uppsalas utpekande som riksintresse för kulturmiljövården. Texterna är tänkta att ge en djupare förståelse av de historiska händelser och samhällsförändringar som skapat och format Uppsala. Berättelserna gör dock inte anspråk på att vara en heltäckande historik, utan är tänkta att bilda bakgrund och skapa förståelse för viktiga historiska händelser och stadens karaktäristika.

Centralmakten

Uppsalas utveckling från medeltid till idag hör samman med framväxten och konsolideringen av den svenska kungamakten och statsmakten. Hand i hand med kungamakten gick etableringen av kyrkan och Uppsala stift.

Redan under förhistorisk tid började utvecklingen av den centralmakt som skulle komma att manifestera sig i trakten av Uppsala genom de monumentala gravhögarna i Gamla Uppsala och den intilliggande kungsgården. Runt Uppsala finns en rad platser och lämningar som visar på bygdens roll som central plats i Mälarområdet från 500-talet och framåt. Till den förhistoriska centralmakten hör de strategiskt utplacerade fornborgarna, varav en vid Sunnersta överblickat fjärden från Mälaren och in mot Uppsala. Runt denna fjärd låg det tre Tuna-enheter, *Ultuna* på västra sidan, *Nåntuna* på östra och i den östra delen av dagens stad låg *Sätuna*. Enheterna kan antas ha haft en administrativ roll under förhistorisk tid.

Ultunas speciella ställning går tillbaka till förhistorisk tid och speglas av ortnamnet som anspelar på gudanamnet Ull och Tuna som antas beteckna en befäst gård med administrativ roll under yngre järnålder.

Från början av 1100-talet finns det en rad spår och händelser som berättar om framväxten av det äldsta Uppsala. Redan under tidig medeltid ska det ha funnits en *borganläggning* med ringmur och försvarstorn i det område där domkyrkan ligger idag. Den låg på kunglig mark, mark som Magnus Ladulås skänkte till kyrkan för uppförandet av den nya domkyrkan när ärkebiskopssätet flyttades till dagens Uppsala. Rester av den kungliga ringmursborgen finns alltjämt kvar i den krans av stenhus som omger domkyrkan. Nära domtrappan låg ett högt torn, en tornborg, som troligen ingått som en del i 1100-talets befästningsverk. Detta torn revs efter branden 1702. Under tidig medeltid dominerades åns västra sida av kungamakten. Den östra sidan av ån präglades av en medeltida stadsmiljö med handel som viktig drivkraft. Stadens prägel förändrades när Magnus Ladulås skänkte mark till den nya domkyrkan. Den västra sidan av ån som hittills dominerats av kungamakten fick från denna tid en stark kyrklig prägel samtidigt som Stockholm etablerade sig som rikets främsta stad.

Under tidig medeltid var banden mellan kungamakten och kyrkan viktiga. Kyrkan bistod med skrivkunniga män vilka var en förutsättning för att kunna styra landet. Kungamaktens intresse av arvsrätt till kronan stöddes av kyrkan och kungen stödde den universella kyrkan.

En förutsättning för kungen och hovets vistelse i Uppsala var den försörjning som kom från de kungliga godsen. Organisationen för den kungliga hushållningen med ett stort antal kronogods benämndes under medeltid för Uppsala öd. Vid sidan om kronogodsen runt staden så låg *Uppsala kungsgård* på östra sidan om Fyrisån, ungefär vid Islandet där det bedrevs djuruppfödning och jordbruk. Norr om staden låg *Gamla Uppsala kungsgård*.

I söder ligger *Ultuna* som ingick i Uppsala öd, en organisation som stod för kungens underhåll under tidig medeltid. Ultuna övergick under en period i den katolska kyrkans ägo för att sedan dras in till kronan i samband med Gustav Vasas reformation. Redan under 1500- och 1600-talen be-

Sunnersta fornborg ligger på västra sidan av Fyrisån, nära Mälaren och vid inloppet mot Gamla Uppsala. Från fornborgen hade man vida utblickar över den breda fjärd som Fyrisån utgjorde på 500-talet.

drevs djuravel vid kungsgården, bland annat med inriktning på får. Från 1622 och framåt följde en rad arrendatorer fram till 1848 då staten övertog driften och Ultuna lantbruksinstitut inrättades. Vid sidan om Ultuna fanns ytterligare Tuna-enheter – på andra sidan Fyrisån låg Nåntuna och i östra delen av staden Sätuna. Gemensamt för dessa tre egendomar är att stora delar av deras markinnehav utgör låglänt mark som torrlades genom landhöjningen under yngre järnålder. I dessa områden fick kronan mycket goda möjligheter att ta del av nya, expanderande ängsarealer. Under medeltiden hörde stora delar av dessa egendomar till kyrkan. Det var i området mellan Nåntuna och Sätuna som den medeltida kungsgården låg. Nordväst om staden, på landtungan mellan Fyrisån och Jumkilsån ligger Husby som ingått bland de tidigmedeltida kungsgårdarna. Under medeltiden var Fyrisån den viktigaste vägen fram till den äldsta handelsplatsen.

När man talar om Kungsgården i samband med Uppsala stad avses den gård som låg på Islandet eller Föresäng, d.v.s. någonstans på nuvarande Kungsängens ägor, ev. söder om Vårfrukyrkan eller i området för Bäverns gränd/Östra Ågatan. Uppsala kungsgård nämns första gången 1243 när Erik Läspe och Halte firade bröllop med Katarina. Den omnämns av Erik av Pommern och vi vet också att Magnus Ladulås ofta bodde på gården. Gårdens exakta läge är alltjämt osäkert.

I och med Gustav Vasas tillträde till makten kom fokus att riktas mot Uppsala. Det var i Uppsala som en rad viktiga händelser med anknytning till Gustav Vasa utspelade sig. Gustav Vasa befäste kungamakten genom reformationen men också genom att låta uppföra en försvarsborg på 1520-talet strax väster om domkyrkan, där universitetet ligger idag. Vid Gustav Vasas kröning år 1528 saknades en representativ kungsgård i staden och festligheterna firades därför troligen i ärkebiskopsborgen.

Kungsgården på Islandet eldhärjades 1541 och 1543. Branden 1543 ödelade även stora delar av östra staden och i viss mån den västra sidan,

Uppsala fängelse är en tidstypisk fångvårdsanstalt i T-form i nyromansk stil.

bl.a. brann kvarnen. Gustav Vasa engagerade sig personligen i återuppbyggnaden och nya Uppsala gård flyttades till ärkebiskopsgården på västra sidan av ån. Till gården hörde ett stort antal gärden, hagar och ängar varav en del tidigare hört till Uppsala domkyrka. Den nya kungsgården blev en mönstergård för avel och kreatursskötsel, bl.a. inskaffade Gustav Vasa 300 engelska får för att utveckla fåraveln.

Gustav Vasa lät även påbörja en bastion vid mitten av 1500-talet som utvecklades till *Uppsala slott.* Det blev den tredje Vasa-borgen efter Gripsholm 1537 och Vadstena 1545. Vid Gustav Vasas död 1560 gravlades han och stoftet av hans döda hustrur i domkyrkan.

Uppsalas ställning som *kröningsstad* krävde en passande och representativ inramning där domkyrkan och slottet utgjorde de två viktigaste komponenterna. Under *Erik XIV* och framförallt *Johan III* byggdes slottet ut och förändrades till det *renässansslott* som dominerat och präglat stadsbilden sedan dess. Till Erik XIV:s kröning kom de utländska sändebuden till Flottsund för att tillsammans med mer än 2000 män stå för ett pampigt intåg i staden. Från slottet tågade man på en röd matta till domkyrkan. Under Erik XIV:s tid ägde de omtalade *Sturemorden* rum i Uppsala slott. Johan III utvecklade storslagna planer för slottet efter en brand 1572. Det blev endast den södra flygeln som färdigställdes med rikssal och kyrka. Invid slottet anlades en *slottsträdgård*. Han lät även reparera domkyrkan efter branden och placerade Erik den helige i ett nytt relikskrin.

I början av 1600-talet färdigställdes slottet av *Karl IX*. Vid denna tid var slottet vitt och dominerade staden och den kala åsen. Karl IX var engagerad i återuppbyggnaden av universitetet och Domkapitelhuset på domkyrkans sydsida blev universitetsbyggnad med namnet *Academia Carolina* efter Karl IX.

Uppsalas ställning som universitetsstad var av stort intresse för kungamakten och *Gustav II Adolf* var djupt engagerad i universitetets utveckling. Genom stora donationer, *de Gustavianska arvegodsen*, bidrog han personligen till en omfattande upprustning av undervisningen och forskningen. Från statsmaktens sida fanns det ett uttalat behov av bildade ämbetsmän som skulle

Ulleråker sjukhus med kapellet central beläget i mittpartiet av den symmetriskt uppbyggda sjukhuskroppen. Byggnaden är enastående i sin art och bildar en mycket representativ institutionsmiljö.

kunna tjäna samhället och representera Sverige i utlandet.

Drottning Kristinas band till Uppsala var starka och det var inför hennes kröning som 1643 års stadsplanereglering kom till stånd. *Rutnätsplanen*, det monumentala torget och de pampiga tillfartsvägarna skulle förstärka stadens monumentala och representativa uttryck. *Stadens tillfartsvägar* drogs linjalraka, där framför allt den 2 mil långa vägen mellan Björklinge och Uppsala framstår som helt unik för sin tid. Dessa raka vägdragningar var enorma arbetsföretag i sitt slag. Drottningen var liksom sin far och farfar engagerad i universitetets verksamhet och för att stärka universitetets ekonomi skänkte hon den stora kvarnen till universitetet 1647. När pesten härjade i Stockholm 1653 flyttade Drottning Kristina med hovet till Uppsala eftersom det låg nära huvudstaden och var landets andra stad. Drottningens vistelse i Uppsala slutade med att *hon abdikerade den 6 juni 1654* i rikssalen på slottet. Samma dag kröntes *Karl X Gustav* i domkyrkan och samma kväll lämnade Kristina Uppsala för att påbörja sin resa till Rom.

I slutet av 1600-talet utformade Olof Rudbeck d.ä en slottsträdgård. Större delen av denna skänktes till universitetet 1787 av *Gustav III* att brukas som botanisk trädgård. Idag syns rester av *slottsträdgården* i de terrasser som ligger framför slottet samt Svandammen.

Efter branden 1702 förlorade staden så småningom sin roll som rikets andra stad och kröningsstad. Den sista regent som kröntes i Uppsala var Karl XII:s syster *Ulrika Eleonora 1719*. Branden innebar stora skador på slottet varför Adolf Fredrik anlitade *Carl Hårleman* som fick upprätta ritningar inför restaureringen. När slottet var färdigt i slutet av 1750-talet hade det fått en symmetrisk form och större enhetlighet i fasad och detaljer. Slottets utformning från denna tid med slät fasad dominerar alltjämt stadsbilden. I samband med dessa arbeten utformade Hårleman även trädgården väster om slottet. Vid denna tid, år 1759, placerades *Gunillaklockan* på sin plats i den nuvarande klockbocken. Klockan hade skänkts till staden av Johan III:s gemål Gunilla. Sedan renoveringarna som blev klara år

Eklundshof som uppfördes som brunnsanläggning blev officersmäss under 1800-talets andra hälft.

1766 har slottet fungerat *som residens för landshövdingen*.

Under 1700-talet avtog det kungliga engagemanget och närvaron i Uppsala, istället tog de statliga intressena och behoven över och utvecklade staden. Uppsala slott blev färdigt först 1820 när det södra tornet stod klart och kunde användas som *länsfängelse*. Under 1900-talet har slottet hyst *landsarkivet* och *länsstyrelsen*. Idag utgör Uppsala slott *residens för landshövdingen* och plats för *museer* och kontor.

Under 1800-talet vände sig statens intresse mot en rad områden inom förvaltning, sjukvård, utbildning och andra verksamhetsfält med betydelse för samhällsutvecklingen och befolkningen. Dessa verksamheter har lämnat en rad spår i Uppsala stad som representerar vitt skilda fält.

I samband med reformationen övergick ansvaret för vård av sjuka och gamla till kronan. År 1712 togs ett nytt *hospital* i bruk som främst fungerade som fattigvårdsinrättning för sjuka, friska, gamla och barn. En ny hospitalsförordning år 1763 angav att varje stad skulle ansvara för ett hospital för sjuka och sinnessjuka. Staden skulle även ta ansvar för de fattiga genom att inrätta fattighus. År 1810 flyttade hospitalsverksamheten till gamla kronobränneriet i Ulleråker. Det äldre hospitalet ingår idag i Gamla Gillet. Från mitten av 1800-talet uppfördes ett stort antal sjukhus och vårdinrättningar. De uppfördes enligt specificerade krav vilket resulterade i en mycket programmatisk utformning. Den psykiatriska kliniken vid *Ulleråker*, Norra sjukhuset, blev färdig 1859 och ingår bland de sjukhusbyggnader som fick en mycket pampig utformning. Sydväst om huvudbyggnaden uppfördes i början av 1900-talet ett stort område, kallat *Asylen*, ritat av Axel Kumlien, med plats för ca 800 kroniskt psykiskt sjuka.

Akademiska sjukhuset blev färdigt 1867 och innebar att landstingsvården sammanfördes med det akademiska undervisningssjukhuset. Det ersatte då universitetets akademiska sjukhus vid Riddartorget och stadens sjukhus i det forna brännvinsbränneriet vid Ulleråker.

Ett annat statligt ansvarsområde som genomgick en rad förändringar under 1800-talet var rättskipningen där bl.a. cellstraffet infördes. År

Söder om staden ligger Polacksbacken med sina stora regementsområden, här I 8, som präglar infarten till staden via Dag Hammarskjölds allé.

1859 inrättades ett nytt ämbetsverk, Kungliga fångvårdsstyrelsen. Som ett led i detta uppfördes fängelser där de större anlades i T-form med en administrativ del vinkelrätt mot cellbyggnaden. I detta sammanhang ersattes fängelset i slottet med ett nytt länsfängelse invigt 1862. *Uppsala fängelse*, ritat av arkitekterna Theodor Anckarsvärd och C.N. Söderberg är ett representativt exempel på fängelse i T-form med tidstypisk utformning i historiserande stil. Fängelset användes som fångvårdsanstalt fram till 1998. Byggnadens exteriör har behållit sin ursprungliga prägel medan interiören omvandlats till kontorslokaler. Arkitekturen när det gäller institutionsbyggnader under 1800-talet för såväl fångvård som sjukvård stod under inflytande av Överintendentsämbetet som drev att byggnaderna skulle hålla hög kvalitet och god form.

I staden finns ytterligare exempel på statliga förvaltningsområden, bl.a. tullväsendet med *Gamla Tullhuset* uppfört 1936 enligt Gunnar Leches ritningar i funktionalistisk stil. Tullverksamheten har rötter i medeltid och organiserades från tidigt 1600-tal som en statlig myndighet, Tullverket. På 1600-talets rutnätsplan anges var Uppsala stads tullar ligger och på ungefär samma plats ligger idag Tullhuset. På östra sidan om ån ligger det f.d. *Post och riksbankshuset* i hörnet Kungsängsgatan–Bangårdsgatan uppfört 1902 och ritat av Ullrich och Hallqvisth. På hörnet mitt för denna byggnad, på Kungsängsgatan, uppfördes 1916 en påkostad T*elegraf- och telefonstation* i nationalromantisk stil, ritad av Aron Johansson. I detta sammanhang kan även nämnas att den första elektriska telegrafledningen i Sverige togs i bruk just mellan Stockholm och Uppsala 1853. Riksbanken ersattes under 1990-talet av en ny byggnad längre söderut på Kungsängsgatan, ritad av Nyhréns arkitektkontor. På östra sidan av Fyrisån huserar idag det statliga *Livsmedelsverket* och *Länsstyrelsen*.

Till kungamakten och centralmakten hör utvecklingen av försvarsanläggningar och militär organisation. Den äldsta formen av befästningsanläggning vid Uppsala är *Sunnersta fornborg* nära Fyrisåns utlopp i Mälaren. Fornborgen är idag relativt oansenlig men dess läge på åsen med

vida utblickar över Fyrisån låter oss förstå att den legat mycket strategiskt med överblick över Fyrisåns viktiga vattenled in mot Uppsala. Den har troligen brukats samtidigt med Kungshögarna och Kungsgårdsplatån i Gamla Uppsala. Nästa befästning var den *tidigmedeltida borganläggning* som låg där domkyrkan ligger idag.

Under Gustav Vasa fick Sverige sin första grundläggande försvarsordning och Upplands ryttare bildade en egen enhet. Samtidigt påbörjades arbetena på Uppsala slott som till en början var tänkt att fungera som en befästning. Under Gustav II Adolf omvandlades den tidigare organisationen till regementen. *Upplands regemente* var 1634 det främsta av landets 20 regementen med 1400 man till fots. På 1670-talet upphöjdes *Upplands ryttare* till kungens livregemente. *Karl XI* införde indelningsverket 1682 vilket innebar att krigsmakten integrerades med agrarsamhället och att befäl och soldater skulle försörja sig på jorden när de inte tjänstgjorde. Kronan upplät boställen till officerarna och soldaterna tilldelades soldattorp. År 1812 infördes den s.k. beväringsrätten, grunden för allmän värnplikt. Dessa förändringar var av stor betydelse för utvecklingen av Upplands regemente. Exercisfälten söder om staden, *Polacksbacken*, började användas redan på 1600-talet och blev med tiden en betydande lägerplats. I augusti varje år samlades hela Upplands regemente för gemensamma övningar. Även Stadsskogen är ett område med stor och långvarig betydelse som övningsfält som brukats fram till 1950-talet. I området finns bl.a. spår av en skjutbana och bunkrar.

Fram till 1870-talet präglades fälten av tältläger och först 1879–1881 uppfördes tre manskapsbaracker, idag invid Kungsängsleden. I området ligger *Eklundshof*, ett värdshus och en brunnsanläggning med rötter i 1700-talet som nyttjades som officersmäss under senare hälften av 1800-talet. Under 1870 och 80-talen tillkom ytterligare en rad byggnader inom området såsom kokhus, mathallar etc. Flera av dessa finns alltjämt kvar och utgör värdefulla och representativa byggnader från indelningsverkets tid. När allmän värnplikt infördes 1901 tog dagens regementsområde form. Nya *kaserner*, ritade av Victor Bodin enligt riksdagens fastställda typkasern uppfördes 1909–12. Till typritningarna lade Bodin ytterligare detaljer. Uppförandet av kaserner i Sverige skedde parallellt med byggandet av andra institutionsbyggnader, t.ex. sjukhus. Området har nyttjats av Upplands regemente, *I 8* under åren 1912–57 och av Signalregementet, *S 1* från 1957 till 1982 då det flyttades till Enköping.

Domkyrkostaden

Kyrkan och religionens roll i Uppsala tar sin början långt före det att ärkebiskopen och domkyrkan flyttade till Uppsala stad. Till dess framväxt hör bakgrunden med Gamla Uppsala, Uppsala högar och det omskrivna hednatemplet. De förhistoriska lämningarna och de äldsta berättelserna om hednatemplet visar att religionen och kungamakten/centralmakten var tätt förbundna med varandra redan före kristendomens insteg.

Hedendomen var stark i Uppsala långt fram under 1000-talet och Adam av Bremen beskriver hur blotet gick till i Uppsala på 1070-talet. Den exakta platsen för Hednatemplet och blotet är inte känd då namnet Uppsala (Aros) kan ha avsett såväl Gamla Uppsala som dagens Uppsala. Känt är dock att hednatron hade en stark ställning i Uppsala och att platsen var av stort intresse för Birka och senare Sigtuna i deras roll som centrum för missionen i Mälardalen.

Uppsalas ställning som kyrkligt centrum inleddes med att biskopsstolen i Sigtuna flyttades till Gamla Uppsala på 1130-talet och att en kyrka av gråsten uppfördes. Delar av denna treskeppiga en gång mycket stora kyrka ingår i dagens kyrka i Gamla Uppsala. Trettio år senare utspelade sig den händelse som kom att bli känd som *Erikslegenden*. Den 18 maj 1160 besökte Erik Jedvardsson en gudstjänst i den Trefaldighetskyrka som låg i anslutning till 1100-talets borg i Uppsala, där domkyrkan ligger idag. När han lämnade kyrkan blev han dödad invid platsen för *S:t Eriks källa*. Relativt snart efter hans död började man dyrka honom som helgon. Från mitten av 1200-talet till reformationen var Uppsala och *Erik den Heliges grav en viktig vallfartsort.* Ett annat exempel på kyrkans ställning vid denna tid är att den första namngivna invånaren i Aros var en kyrkans man, känd som Rikard prost i Aros under åren 1164–67.

När Gamla Uppsala fick rollen som ärkesäte år 1164, utfärdat i ett fundationsbrev för den

Erik den Heliges relikskrin bekostat av Johan III.

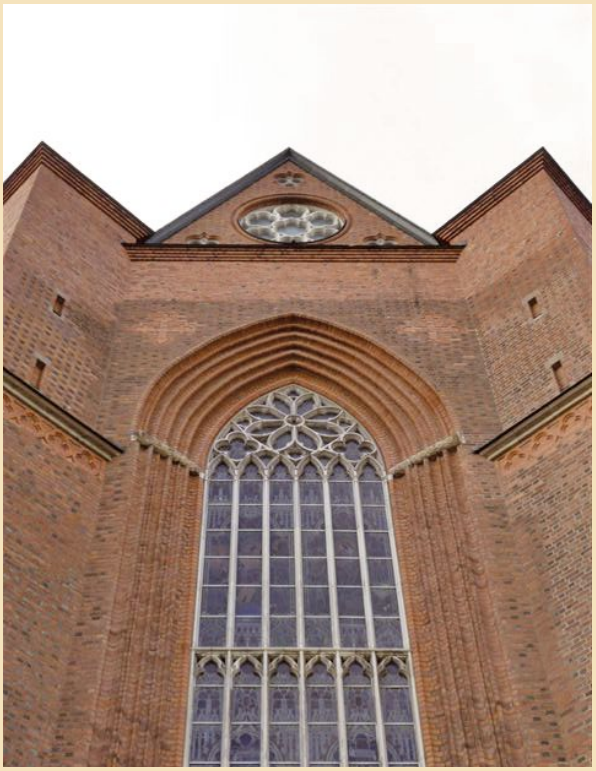

Uppsala domkyrka uppvisar en rad gotiska drag. T.v. detalj av portaldekorationen, t.h. sydportalen.

svenska kyrkoprovinsen stärktes ortens kyrkliga roll. Gamla Uppsala var troligen på nedåtgång när platsen blev ärkesäte, kanske på grund av Fyrisåns uppgrundning.

Under 1200-talet flyttades ärkesätet till dagens Uppsala och Svenska kyrkan har sedan dess präglat staden. Marken för *domkyrkoområdet var kunglig mark* som Magnus Ladulås skänkte till kyrkan. Tidpunkten för domkyrkobyggets start är något osäker, men historien och stilistiska drag talar för att den påbörjats före 1270, då det formella flyttningsbeskedet fattades. För denna datering talar även överföringen av Eriksrelikerna år 1273. Arbetena med domkyrkan pågick under hela 1300-talet och domkyrkan invigdes först 1435. Det medeltida Uppsala var den katolska kyrkans centrum i Sverige fram till reformationen.

Domkyrkan är Sveriges högsta med sina 119 meter höga torn. Den uppfördes för ärkesätet och för kröningsceremonier. Kyrkan utformades för att kunna rymma den stora menighet som samlades vid de återkommande marknader som hölls i Uppsala, Distingsmarknaden och Ersmässan. Domkyrkan är en klassisk gotisk basilika byggd av tegel och kalksten. Typiska höggotiska drag är planen, enhetligheten i arkitekturen, knippepelarnas rika profilering, kapitälen och de rikt skulpterade kragstenarna på korpelarna. Sydportalen är särskilt rikt utformad med en rad skulpturer huggna på 1200- och 1300-talen av sten från Vattholma och Alunda. Domkyrkan är ett unikt byggnadsverk med särställning *som säte för ärkebiskopen, vallfartsort genom Erik den Helige*, scen för reformationen och kröningsceremonier. Kyrkan utgör även en viktig begravningskyrka för Gustav Vasa och Johan III med gemåler samt andra betydelsefulla svenska personligheter såsom Carl von Linné och Nathan Söderblom. Inne i domkyrkan ligger ”Skattkammaren”, ett museum med en av världens finaste samlingar av medeltida textilier. *Domkyrkan, Trefaldighetskyrkan och bebyggelsen runt domkyrkan utgör idag de mest konkreta spåren av den medeltida staden.*

I samband med domkyrkobygget revs delar av ringmuren medan andra fick ingå i den nya, större ringmur som uppfördes runt domkyrkan. Där placerades kapell, kyrkliga institutionsbyggnader och bostäder för kyrkans ämbetsmän. Byggnaderna uppfördes i regel i sten, varav rester alltjämt

I kvarteret Torget kan man ännu uppleva en rekonstruktion av grundmurarna efter Franciskanerklostret. Klosterruinen berättar om klostrets engagemang mitt bland befolkningen.

ingår i de befintliga stenhusen i området alternativt finns de kvar som ruiner i marken.

”Byggnaderna var från sydväst: Sankta Barbros hus och kapell, domkapitelhuset, Domtrapphuset, vars kärna, nuvarande Domtrapptornet, utgjorde ett av tornen i ringmuren, S:t Eriks kapell samt Bibliotekshuset. Av denna anläggning återstår nu ett torn, det nuvarande domtrapptornet, en del av ringmuren som syns på Skytteanums gavel mot domkyrkan, husen på bägge sidor om domtrapptornet, S:t Eriks kapell samt rester av bibliotekshuset som ingår i nuvarande Konstvetenskapliga institutionsbyggnadens sydvästra del.” (Ur Harnesk, Oscarsson 1977.)

Störst bland de medeltida husen var ärkebiskopsborgen som idag ingår i Gustavianum.

Vid mitten av 1200-talet, 1247, grundades ett *Franciskanerklostret* i Uppsala. Grundmurarna finns kvar i parken i kvarteret Torget. Till kyrkan hörde även den kvarn, *Domkyrkokvarnen,* som ärkebiskop Magnus Bosson lät uppföra vid kvarnfallet, senast under 1280-talet.

Vid 1300-talets början hade staden tre församlingar, S:t Per och Vårfru öster om Fyrisån samt Helga Trefaldighet (bondkyrkan) väster om ån. Vårfrukyrkan låg i kvarteret Druvan och S:t Pers kyrka låg i hörnet Dragarbrunnsgatan och S:t Persgatan. Ruinerna efter S:t Pers kyrka undersöktes arkeologiskt på 1960-talet. Några av stenarna från denna medeltida kyrka har byggts in i S:t Pers kyrka på Kvarntorget och namnet lever också kvar i den galleria som uppfördes på den ungefärliga platsen efter medeltidskyrkan. *Helga Trefaldighet* finns kvar och utgör idag en egen församling.

Vid sidan om den andliga själavården deltog kyrkan i omhändertagandet av de sjuka och fat-

Inom Gamla kyrkogården väster om Domkyrkan kan man ännu finna gravar från slutet av 1700-talet då kyrkogården anlades.

tiga. Vid Dombron uppfördes ett sjukhus av tegel år 1302 som länge kallades ”Guds hus” sedan Helgeandshuset. För att stödja verksamheten bildades även ett Helgeandsgille som skulle bestå av folk från det andliga ståndet. Helgeandshuset tog emot sjuka, fattiga och åldringar med undantag av spetälska som fick vända sig till hospitalet. Personalen hade underkastat sig klostervillkor och verksamheten omfattade andlig vård i ett eget kapell. I Uppsala fanns även en Själagård med liknande funktion som Helgeandshuset, den saknade dock kapell och var troligen en enklare inrättning som upplöstes under reformationen.

Genom ärkebiskop Jakob Ulfsson tog kyrkan en aktiv roll i bildandet av Uppsala universitet, Sveriges första universitet, som grundades enligt ett påvligt beslut av Sixtus IV år 1477. Kyrkans engagemang i utbildningsväsendet går tillbaks till den katedralskola som etablerades under medeltid. Till en början bedrevs utbildningen i kyrkans lokaler. Under 1400-talet inleddes Uppsalas roll som kröningsstad och Kristofer av Bayern, Karl Knutsson och Kristian I kröntes under detta århundrade.

För den katolska kyrkan innebar *Gustav Vasas* tillträde till makten en genomgående förändring av kyrkans villkor och trosutövningens innehåll och form. Reformationen resulterade i att kyrkan bröt sina förbindelser med Rom 1524 och vid Västerås riksdag 1527 drev Gustav Vasa igenom reduktionen av kyrkans tillgångar. Det ledde inte bara till en stärkt kungamakt utan påverkade även utvecklingen av den protestantiska Svenska kyrkan och dess organisation. Dessa förändringar fick stor påverkan i det kyrkliga Uppsala. En rad förändringar följde, bl.a. kom gudstjänsten att hållas på svenska vilket ledde till att den första översättningen av bibeln till svenska gavs ut i Upp-

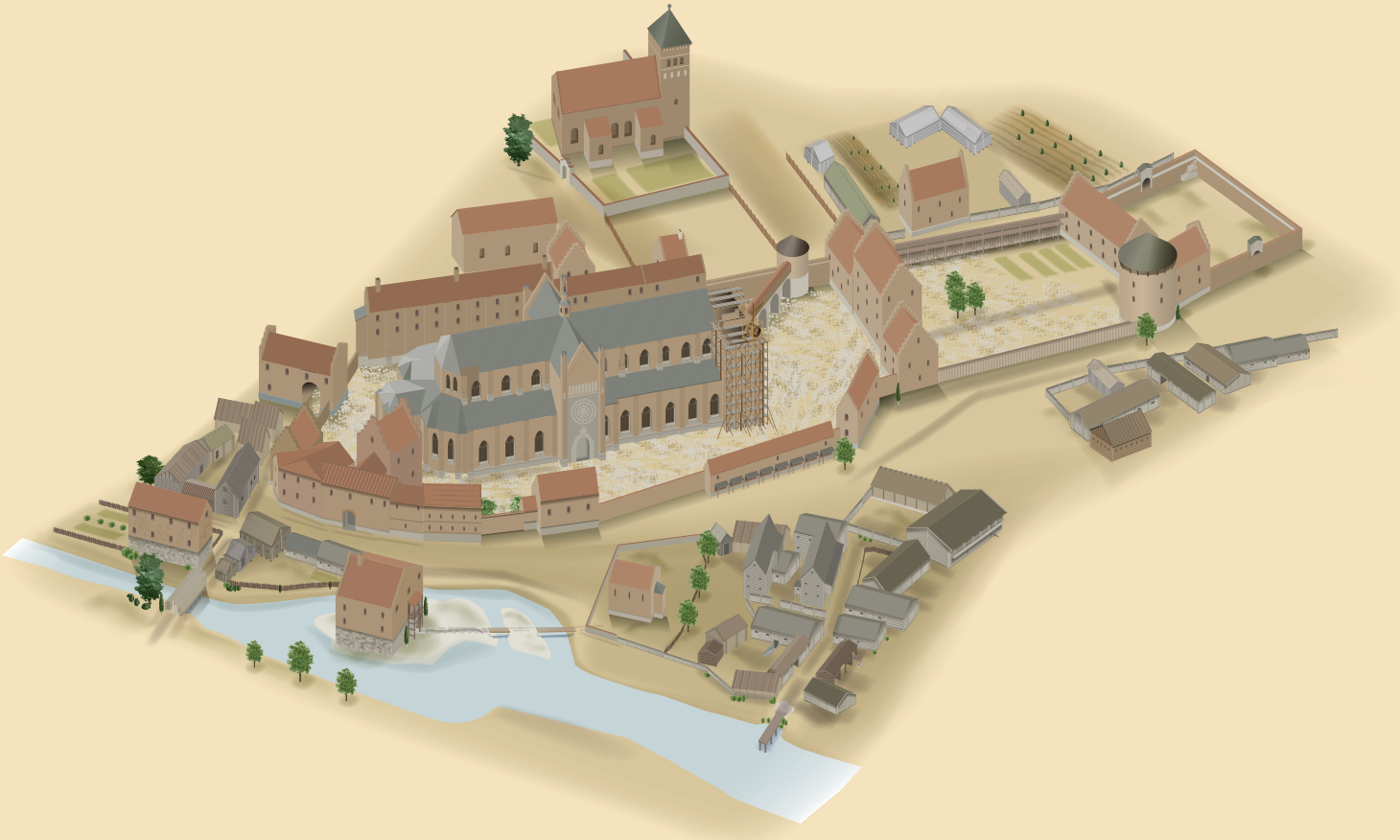

Denna tolkning av hur området omkring Uppsala domkyrka såg ut omkring år 1400 har gjorts med underlag av arkeologisk information från kulturlager under marken. Notera att domkyrkan då var hopbyggd med biskopens två hus. Till höger om domkyrkan ligger Lilla ärkebiskopsgården och Ärkebiskopsborgen. Vid Fyrisån syns kvarnen och helgeandshuset, och i bakgrunden ser man bl.a. S:t Eriks kapell, skolan och Trefaldighetskyrkan. Tolkningen har gjorts av arkeolog Johan Anund i samarbete med illustratör Petter Lönegård. Bilden är återgiven från Det medeltida Uppland, utgiven 2012 av Historiska media.

sala 1541. Gustav Vasa konfiskerade stora delar av kyrkans markinnehav och fastigheter, bl.a. den gamla *biskopsborgen*. På 1600-talet lät Gustav II Adolf bygga om den till *Gustavianum* och skänkte den till universitetet.

En brand 1543 ledde till att klostret och de två kyrkorna på östra sidan av ån skadades i en sådan omfattning att de revs. Stadens tre församlingar slogs ihop till en domkyrkoförsamling vilket innebar att domkyrkan även blev församlingskyrka.

När *Gustav Vasa* dog 1560 gravlades han och två av hans gemåler i domkyrkans kor. Vid eldsvådan 1572 förstördes domkyrkan. Den påföljande restaureringen innebar stora ombyggnationer med bl.a. nya strävbågar och invändigt kalkades kyrkan vit varvid de medeltida målningarna försvann. Med tiden lät *Johan III* uppföra ett stort gravmonument över fadern, vilket utfördes i Antwerpen.

En viktig händelse var *”Uppsala möte” år 1593*, då kyrkan antog den Augsburgska trosbekännelsen som därefter bekräftades av Sigismund vid dennes kröning 1594. Mötet innebar att den lutherska reformationen stadfästes. Samtidigt återupprättades universitetet som legat nere sedan reformationen. Detta visar på det nära samspelet mellan kyrkan, kronan och universitetet.

Under 1600-talet genomgick domkyrkan en rad förändringar, bl.a. fick kyrkan nya spiror och flera helgonkor omvandlades till gravkor. 1702 års brand innebar omfattande skador på domkyrkan. Renoveringen som följde leddes av *Nicodemus Tessin d.y.* Den byggdes om och fick delvis ny exteriör med vilande strävbågar. *Carl Hårleman* ritade nya låga tornhuvar som fick ersätta de tidigare tornspirorna. Samtidigt fick institutionsbyggnaderna runt kyrkan mer påkostad och pampigare utformning. Fram till slutet av 1700-talet begravdes försam-

Mikaelskyrkan är ett uttryck för kyrkans engagemang i den fattigare arbetarbefolkningens andliga försörjning.

lingsmedlemmarna på kyrkogården runt kyrkan eller inne i kyrkan. Från 1793 blev det bestämt att begravningarna skulle ske på den kyrkogård som tillkommit några årtionden tidigare genom en markdonation. Denna äldsta kyrkogård utgör idag den norra delen av *Gamla kyrkogården.*

Under 1700- och 1800-talet skedde en rad omgestaltningar av miljön runt domkyrkan, en rad nya byggnader uppfördes samtidigt som många andra, ofta med medeltida ursprung byggdes om. Byggnadernas användning förändrades, tidigare kyrkliga byggnader övergick till universitetet samtidigt som kyrkan fick nya lokaler. Ärkebiskopsgården uppfördes åren 1737–44 sydväst om domkyrkan på grunderna av det medeltida domprosthuset. *Gamla Domkapitelhuset* från 1600-talet byggdes om enligt ritningar av Carl Hårleman vid mitten av 1700-talet. *Vice pastorshuset* består av medeltida murverk och fick genom ritningar av Hårleman en ny fasad. Intill detta ligger *Domkapitelhuset* som alltjämt bevarar medeltida grundmurar. Liksom merparten av byggnaderna runt domkyrkan har byggnaden en fasad ritad av Hårleman. *Domtrapphuset* är i sin nuvarande utformning ett resultat av en ombyggnad på 1700-talet, efter ritningar av C.J. Cronstedt. I byggnaden ingår delar av en medeltida tornbyggnad som ska ha ingått i den borg som låg på platsen i tidig medeltid.

Under 1800-talet lät domkyrkoförsamlingen planera om domkyrkoområdet och det uppfördes murar runt domkyrkoberget. Kyrkogården vid Kyrkogårdsgatan utökades och omgärdades av murar. På 1870-talet anlitades *Helgo Zettervall* att leda restaureringen av domkyrkan som framförallt innebar en omgestaltning av exteriören. Kyrkan var i stort behov av nytt tak, rengöring, nytt värmesystem och lagning av sprickor och sättningar. Under hans ledning genomfördes en omfattande stilrenovering. Renoveringen skulle återskänka kyrkan dess ursprungliga och forna glans. Zettervall ville återskapa kyrkan till det som den en gång var tänkt att bli, en fulländad, höggotisk katedral. Vid renoveringen nyttjades cement, tidens nya material. De figurer och lagningar som utfördes med cement är idag till största delen borta då underlaget bestått av tegel och kalkbruk. Renoveringen har kritiserats hårt men betraktas idag som ett uttryck för det sena 1800-talets restaureringsideologi.

Domkyrkoförsamlingens engagemang sträckte sig utanför kyrkans värld och de deltog aktivt i andra delar av samhällslivet såsom sjuk- och fattigvård men även utbildningsväsendet. På 1830-talet uppförde församlingen tillsammans med universitetet ett påkostat fattighus i sten, *”Upsala Stads Nya Fatighus”.* Huset på Övre Slottsgatan 16 finns alltjämt kvar. När det blev för trångt, år 1857, flyttades fattighuset som institution till Svartbäcken där det

idag utgör grunden till äldreboendet Karl Johansgårdarna. Ytterligare exempel på kyrkans samhällsengagemang är Sverkerskolan och Centralskolan, två folkskolor, som uppfördes i början av 1900-talet med bidrag från domkyrkoförsamlingen.

Allt eftersom staden utvidgats har det tillkommit en rad nya kyrkor i Uppsala som var och en utgör viktiga bidrag till stadens församlingsliv och kyrkans historia. Domkyrkoförsamlingen har sedan 1800-talet varit djupt engagerade i att skapa goda gudstjänstlokaler som svarat mot stadens expansion och nya tiders behov. Flera av dessa kyrkor och kapell representerar såväl stora arkitekturhistoriska som socialhistoriska värden. De speglar olika behov, tider och miljöer som tillsammans berättar om de senaste århundradenas kyrkliga utveckling i denna kyrkans stad. Till kyrkorna hör ofta inventarier med stora konstnärliga och kulturhistoriska värden.

Indelningen av Uppsala församlingar har varierat över tiden, som ett exempel kan nämnas att Helga Trefaldighets kyrka utgjorde en egen församling under medeltid och fram till 1613 då den blev annex till Domkyrkan. Från 1805 blev den huvudkyrka i en egen församling igen. Kyrkorna inom riksintresseområdet har tillhört olika församlingar över tiden, vilket hör samman med förändringar i administration och bostadsområdenas utveckling.

Kyrkorna i Uppsala har tillkommit under olika perioder. De medeltida kyrkorna, *Domkyrkan, Helga Trefaldighetskyrkan och ruinen efter franciskanerklostret* visar på den katolska tiden. Domkyrkans och Helga Trefaldighetskyrkans interiörer präglas dock av den protestantiska tiden och framförallt Domkyrkan har genomgått en rad förändringar. Mot slutet av 1800-talet och början av 1900-talet tillkom kyrkor i anslutning till vårdinrättningar och nya bostadsområden som en del i själavård och socialt arbete. Till denna tid hör Ulleråkers *Den gode herdens kapell,* som stod färdigt 1882 med en central placering i Norra sjukhuset. Den är ritad av *Axel Kumlien* i klassicistisk stil och ingick som en viktig del i sjukhusmiljöns slutna värld. Kapellet kan ses som en historisk fortsättning på det medeltida helgeandshusets kapell som låg vid Dombron.

Samma arkitekt, *Axel Kumlien* ritade även *Mikaelskyrkan* som uppfördes i nygotisk stil 1892 för Svartbäckens fattigfolk. Liksom *Helgo Zettervall* som ansvarade för restaureringen av Domkyrkan vid denna tid var Kumlien intresserad av långhuskyrkor och den nygotiska stilen. Kyrkan uppfördes av tegel och försågs med en rad gotiska stildrag och med inspiration från Nordamerika fick den vita lisener, takband och hörn. Kyrkan fyllde en viktig funktion som en mer öppen gudstjänstlokal för den fattiga befolkningen i Svartbäcken som inte kände sig hemma i Domkyrkan. Till gruppen av kyrkor från sekelskiftet hör *Vindhemskyrkan* i Luthagen uppförd för att tillgodose behoven i de nyuppförda bostadsområdena i Luthagen. Kyrkan som invigdes 1903 ritades av *Otto Ulrich* och uppvisar drag från jugend och nationalromantik. Dessa kyrkor speglar sin tids behov och ideal och visar på hur man vid den tiden lade vikt vid att skapa nya gudstjänstlokaler på nya platser för den växande befolkningen och olika samhällsklasser.

Till början av 1900-talet hör även *Samariterhemmets kyrka*, ritad av *Carl Bergsten* och uppförd 1918 som en del i Samariterhemmet som ägs och drivs av Diakonistiftelsen Samariterhemmet, en stiftelse inom Svenska kyrkan.

Från andra hälften av 1900-talet härrör en rad kyrkor som uppförts i anslutning till framväxande bostadsområden. *Almtuna kyrka* på gränsen mellan Fålhagen och Kvarngärdet ritades av *Peter Celsing* och uppfördes 1959 i mörkt, brunrött tegel i en stram, återhållsam form. På västra sidan av staden ligger *Salabacke kyrka* ritad av *S.H. Gumaelius* och invigd 1958. Kyrkan har hämtat inspiration från länets medeltida kyrkor och är uppförd i en sluttning med församlingslokaler i vinkel så att de underordnar sig kyrkorummet. I kyrkan finns en altartavla målad av Bror Hjort. Samme arkitekt ritade *Eriksbergskyrkan* i västra delen av staden som uppfördes två år senare. Den präglas av sin tids kompakta anda där församlingslokalen sammanförts med själva kyrkorummet. Kyrkan har en modernistisk, närmast funktionalistisk form. Den faluröda *Sunnerstakyrkan* i trä, inspirerad av nationalromantisk stil uppfördes 1968.

Domkyrkan och stadens övriga kyrkor skapar en rik och mångfacetterad bild av Svenska kyrkans utveckling. Uppsala stad är en ort där statskyrkan av tradition har haft en mycket stark ställning och stor betydelse för samhällslivet.

Lärdomsstaden

När ärkestiftet överfördes från Gamla Uppsala till Aros på 1270-talet kom Aros under sitt nya namn Uppsala att utvecklas till ett kyrkligt administrativt centrum. Runt domkyrkan kom sedan kyrkostaden att växa fram. Klostren som etablerade sig i Sverige under 1100-talet blev medeltidens intellektuella centrum, varför Franciskanerklostret i Uppsala som enligt krönikan ska ha grundats 1247 kan ses som ett tidigt uttryck för Uppsala som lärdomsstad. Skolväsendet har i huvudsak sitt ursprung i 1200-talet, med klostren och domkapitlen som främsta huvudmän. Under medeltiden var den lärda verksamheten knuten till kyrkan, och det var i nära anslutning till Domkyrkan som universitetet i Uppsala etablerades 1477, som landets och Nordens första och då världens nordligaste universitet, med föreläsningar i teologi, latin, filosofi och juridik. Tidigare hade svenskar av hävd under medeltiden förlagt sina högre studier utomlands, bl.a. i Rostock, Paris, Prag, Wien, Bologna, Siena och Padua. Ända fram på 1700-talet var det dock endast det högre prästerskapet som utbildades vid universiteten. De flesta andra studenter fick istället sin utbildning vid katedralskolorna i stiftsstäderna. I stort sett varje stiftstad hade en katedral- eller domskola. Uppsalas Katedralskola med anor från medeltiden, är som tillhörig ärkestiftet en av de äldsta i landet och har inrymts på ett antal olika platser i staden, den nuvarande byggnaden vid Skolgatan stod färdig 1869.

Ärkebiskop Jakob Ulfsson var den drivande kraften bakom universitetets grundande, vilket skedde genom ett påvligt beslut av Sixtus IV. Grundandet var alltså en rent kyrklig angelägenhet. Jakob Ulfsson utnämndes samtidigt till universitetets förste kansler och under hans tid kom universitetets första blomstringstid. Undervisningen kom igång samma år med de lärda kanikerna i domkapitlet som lärare. Efter Ulfssons avgång 1515 tynade dock verksamheten av, för att i stort sett helt upphöra under Gustav Vasas reformation. Universitetet var katolskt och därmed inget som uppskattades av Gustav Vasa. Även klostren stängdes och deras roll i undervisningens tjänst upphörde. Det tog tid för lärdomssätet att återhämta sig efter stängningen av både kloster och universitetet. Det förekom ett antal försök att återupprätta universitetet under 1500-talets andra hälft som samtliga misslyckades. På 1570-talet inrättades en teologisk högskola på Riddarholmen i Stockholm på initiativ av Johan III, vars grund var de deponerade boksamlingar som under reformationen beslagtagits från landets klosterbibliotek. Skolan som efter hand fick en bredare inriktning med flera profana ämnen, stängdes efter Johan III:s död 1592, och året därpå beslutades det vid Uppsala möte 1593 att Uppsala universitet skulle öppnas igen. Böckerna från de medeltida klosterbiblioteken flyttades genom en kunglig donation från Riddarholmen till det återöppnade universitetets bibliotek i Uppsala.

Universitetet återupptog sin verksamhet för att utbilda skickliga personer till ”det andelige och det världslige regementet”. Det främsta skälet till återupprättandet var att studenterna inte skulle söka sig till utländska lärosäten och därmed riskera att influeras av katolicismen. Istället skulle de lockas till ett protestantiskt universitet i hemlandet. Det gamla domkapitelhuset vid domkyrkan blev universitetsbyggnad under namnet Academia Carolina efter Karl IX. Universitetet fick sedan under Gustav II Adolf på 1620-talet ett uppsving, inte minst ekonomiskt tack vare de ansenliga donationer som tillfördes verksamheten. År 1624 donerade Gustav II Adolf de Gustavianska arvegodsen till universitetet, bortåt 400 gårdar och torp, samt skogar och kvarnar i Uppland och Västmanland. Donationen gav universitetet en säker ekonomisk grund för århundraden framöver. Bibliotekets bestånd utökades avsevärt med böcker tagna som krigsbyten under 30-åriga kriget, bl.a. den gotiska silverbibeln från Prag.

Gustavianum, Uppsala universitets äldsta bevarade byggnad med den anatomiska teatern högst upp.

Under stormaktstiden fick utbildningsväsendet en fastare form och ett bredare uppdrag. Nu var universitetet i kronans hand och dess professorer måste rätta sig efter kungliga påbud och direktiv. Statsmakten strävade efter att förändra och reformera universitetsutbildningen i enlighet med den nya tidens krav. Statsnyttan kom i första hand, det gällde att förse en växande administration med utbildade ämbetsmän och den lutherska statskyrkan med rättlärige präster. Men Gustav II Adolf hade även nationens ära i åtanke, Sverige skulle bli en kulturnation. Han insåg fördelarna av att bygga stormakten Sverige med intellektuella medel. Viktiga ämnen var statsvetenskap, historia och teologi fast nu i luthersk tappning. Det fanns även en målmedveten satsning på att göra universitetet till Sveriges riksuniversitet vilket på 1620-talet resulterade i en ny och representativ huvudbyggnad intill domkyrkan, Gustavianum.

År 1622 skänkte Gustav II Adolf den gamla biskopsborgen (som farfadern Gustav Vasa hade konfiskerat under reformationen) till akademin som ny huvudbyggnad och gav sin arkitekt, holländaren Caspar Panten, i uppdrag att bygga om huset så att det motsvarade moderna krav. I Gustavianum ingår därför murverk från ärkebiskopens gård.

Uppsalas första studenter bodde på den lilla Kvarnholmen i Fyrisån där Akademikvarnen nu ligger. År 1647 donerades kvarnen av drottning Kristina till akademin och kom att bli en av dess främsta inkomstkällor. Det inrättades kungliga stipendier på 1600-talet, men de räckte bara till ett fåtal så de flesta studenter inackorderades istället privat.

Vid mitten av 1600-talet uppstod ”nationerna”, ett slags kamratföreningar som byggde på geografisk samhörighet. Från 1600-talet och framåt började naturvetenskapen på allvar göra sitt intåg vid universitetet. Olof Rudbeck d.ä. var en viktig naturforskare och historiker som bl.a. upptäckte lymfsystemet. Åren 1622–63 uppförde

Akademikvarnen, den nuvarande kvarnen uppfördes åren 1766–68. Idag ligger Upplandsmuseet i kvarnen.

Rudbeck den anatomiska teatern i Gustavianum. Han grundade även den botaniska trädgården (senare Linnéträdgården) och sammanställde en flora över samtliga då kända växter. Trädgården förstördes dock i den stora stadsbranden 1702, då 3/4 av Uppsala lades i ruiner. Universitetshuset klarade sig dock undan lågorna.

Under början av 1700-talet fick akademin en blomstringsperiod med ökad tillströmning av studenter, med Carl von Linné och Anders Celsius som förgrundsgestalter. Det botaniska intresset dominerade universitetet vid denna tid. Carl von Linné fortsatte kartläggningen och systematiseringen av växtvärlden. Linné övertog den botaniska trädgården som blev utgångspunkt för de mycket populära botaniska exkursionerna till Uppsalas omgivningar. Inom riksintresseområdet finns några av de s.k. Linnéstigarna, rekonstruktioner av Carl von Linnés exkursioner runt Uppsala. Han kallade dem Herbationes Upsalienses vilket ungefär betyder Uppsalas örtvandringar och de var en slags pedagogiska naturvandringar.

Linné sände också lärjungar över hela världen. År 1787 donerade Gustaf III slottsträdgården till universitetet som ny botanisk trädgård. Kungen utlovade även en institutionsbyggnad tillägnad Linné. Ritningar utarbetades av Olof Tempelman, som dock blev ersatt av Louis Jean Desprez och resultatet blev Linneanum, en monumental nyantik byggnad som inrymde orangeri, herbarier, de naturalhistoriska samlingarna, bibliotek, professorsbostad och en minneshall över Linné.

Anders Celsius skapade 1741 Sveriges första egentliga observatorium i Uppsala, i ett av Carl Hårleman ombyggt medeltida hus i kvarteret S:t Per, där regelbundna astronomiska och meteorologiska observationer utfördes. Byggnaden finns bevarad än i dag med sin orientering efter det medeltida gatunätet. Universitetets blomstringsperiod satte även avtryck i den fysiska miljön med

Botaniska trädgården och Linneanum, ett av få orangerier som fortfarande används till sitt ursprungliga ändamål.

uppförandet av ett antal mäktiga byggnader främst belägna i kvarteren runt kyrkan men även på andra håll i staden. Arkitekten och överintendenten Carl Hårleman kom att sätta sin prägel på Uppsala under denna tid och ansvarade för ett tiotal om- och nybyggnationer för akademins räkning.

År 1708 köpte Uppsala universitet det Oxenstiernska huset och inrättade där det första akademiska sjukhuset, Nosocomium Academicum, Sveriges första universitetssjukhus. På den tiden fanns endast sex bäddar. I staden fanns ett hospital men den medicinska fakulteten hade länge haft ett behov av ett undervisningssjukhus i Uppsala. Det första moderna sjukhuset byggdes 1867 och har sedan byggts till i olika etapper.

Under 1800-talet uppfördes en rad byggnader för universitetets verksamhet och för studentlivet. Några exempel på universitetsbyggnader som uppfördes är bl.a. Regnellianum i hörnet Trädgårdsgatan och Slottsgränd som uppfördes 1891–92 och nyttjades som fysiologisk och patologisk institution, ett nytt observatorium beläget utanför det västra hörnet av rutnätsstaden och kvarteret Munken utmed Fyrisåns västra sida i centrala Uppsala.

Universitetsbiblioteket som sedan 1620-talet varit inhyst i Gustavianum, blev med tiden för litet. Planer på en ny biblioteksbyggnad fanns redan på Gustav III:s tid, men det var inte förrän 1841 som den nya byggnaden belägen på backkrönet mellan slottet, Odinslund och Engelska parken, Carolina Rediviva, kunde invigas av Carl XIV Johan.

Byggnaden ritades av arkitekten Carl Fredrik Sundvall, namnet ”det återuppståndna Carolina” anspelar på det äldre Academia Carolina. Även Uppsala universitet fick en ny huvudbyggnad då de befintliga lokalerna betraktades som otillräckliga. Föreläsningarna hölls i två oeldade salar i Gustavianum, förvaltningslokalerna fanns i Konsistorie-

Celsius gamla observatorium, med sin placering efter den medeltida stadsplanen.

huset och fest- och samlingssalen i det nyuppförda Carolina Rediviva. Universitetet framförde sina behov och en arkitekttävling utlystes som vanns av Herman Teodor Holmgren, en av Fredrik Wilhelm Scholanders elever. Byggnaden invigdes år 1887 efter tio års planering.

1800-talet var en storhetstid för studenterna med stark ökning av studentantalet. Den växande medelklassen började i allt större utsträckning efterfråga högre utbildning och år 1873 fick även kvinnor tillträde till universitetsstudier. En ny och för Uppsala helt specifik byggnadstyp, nationshuset, formades.

Under 1810-talet upplevde nationslivet i Uppsala en renässans, flera nationsföreningar la grunden till fonder för uppförande av egna nationshus. Tidigare hade man hyrt in sig i något rum i vanliga bostadshus. Göteborgs nationshus som uppfördes 1822 är det äldsta. Under samma århundrade genomgick det högre utbildningssystemet en utbyggnad och specialisering. Flera nya högskolor och institut grundades.

Under 1800-talet började visionen om den för alla barn gemensamma skolan successivt bli verklighet, bl.a. genom 1842 års folkskolestadga. Folkskolan än mer än läroverken vittnade om en ny tid och kan ses som en symbol för kunskapsförmedling till alla samhällsgrupper. Folkskolebyggnaderna, folkskoleseminarierna och folkbildningsförbundens hus byggdes inte av staten, men verksamheterna var föremål för statlig styrning och stöd. Under 1800-talet grundades även flera olika läroanstalter på privat initiativ. Läroverken ligger dock något perifert i förhållande till stadens centrum. En ny form av forsknings- och bildningsinstitutioner uppkom och det främre Luthagen kom snart att framstå som en del av innerstaden, med nytillskott av mycket representativ prägel. Verksamheterna fick genom sin utformning en framtoning i stadsbilden, ofta villaliknande anläggningar med rymliga och rikt planterade trädgårdar. Exempelvis invigdes i den västra delen av läroverkets institutionspark ett Biologiskt museum 1910. Samtidigt skedde en plantering av parken, som nu också fick en pedagogisk funktion. Vegetationen visade i trädslag typiska för olika klimatzoner, planterade från öster till väster, med i öster sydsvenska arter och längst i väster och bakom museet, en norrländsk barrskog, som bildade barriär mot slättens vintervindar.

Idrottsanläggningen *”Studenternas”* stod klar 1908 och den ”Gymnastiska institutionens bygg-

Universitetskvarteret Munken utmed Fyrisån. Kvarteret byggdes ut under 1800-talet men utgör tillsammans med Gustavianum, Linnéträdgården och ytterligare byggnader runt domkyrkan en av universitetets äldsta miljöer då Laboratorium Chemicum, kvarterets första byggnad uppfördes redan år 1753.

Carolina Rediviva, Uppsala universitetsbibliotek. Platsen högst upp på åsen på Drottninggatans krön valdes av Carl XIV Johan och är än idag mycket effektfull.

Två exempel på nationshus: Norrlands och Gotlands nationer (se nästa sida).

nad", numera kallad *"Svettis"* invigdes 1910 som motionsanläggning för universitetets studenter och anställda. Detta idrottshus för studenter var den första sporthallen i modern mening i Sverige. År 1939 ägde det omtalade bollhusmötet rum i Bollhuset, ett annex till Svettis. Mötet arrangerades av studentkåren vid Uppsala universitet, en majoritet av de närvarande studenterna protesterade mot att Sverige skulle ta emot judiska akademikerflyktingar från Nazityskland då dessa ansågs hota studenternas framtida arbetsmarknad. Studenthälsans träningsverksamhet bytte år 2010 namn till campus 1477, vilket lanserades i samband med invigningen av en ny träningsanläggning.

Särskilda studentbostäder började byggas under mellankrigstiden. År 1930 invigdes det första exemplet på studentbostäder på Övre Slottsgatan och då endast manliga studenter var välkomna fick huset namnet Gubbhyllan av studenthumorn. Ett annat exempel är Parthenon som uppfördes 1939 för kvinnliga studenter vid S:t Johannesgatan. 1951–54 uppfördes ett studentbostadsområde på västra delen av Rackarberget, byggnationerna fortsatte 1961–65. Studentstaden ritad av Artur von Schmalensee blev den första, större samlade bebyggelsen av studentbostäder i landet. Under 1960- och 70-talen uppförde studentkåren och nationerna bostäder på flera håll i staden. Man byggde även för burgnare akademiker, Kåbo gärde planlades av P.O. Hallman enligt trädgårdsstadsidén, men för mer välbärgade egnahemsbyggare. Kåbo låg inom lagom avstånd till de tilltänkta ägarnas arbetsplatser, dvs. många av universitetets institutioner eller sjukhuset.

År 1977 firade Uppsala universitet 500-års jubileum. Samma år fick staden ett nytt universitet, Sveriges Lantbruksuniversitet. Skogs- och veterinärhögskolorna flyttades från Stockholm och sammanfördes med Lantbrukshögskolan på Ultuna. Området är beläget strax söder om staden och bildar ett stort campus. På Gustav Vasas tid fanns här ett kronogods, som vid 1600-talets början omvandlades till en kungsladugård för att försörja Uppsala slott. Under 1960- och 70-talen fördes en utlokaliseringspolitik som bl.a. resulterade i att

man undersökte möjligheterna att integrera veterinärmedicinen och lantbruksvetenskapen. Utredningen resulterade i ett förslag att flytta veterinärhögskolan till Uppsala för att där integreras med skogshögskolan och lantbrukshögskolan till Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU). Flyttbeslutet fattades i riksdagen i februari 1970 och genomfördes 1974–1978. Den första flyttomgången 1974 gick till husdjursvetenskapligt centrum (HVC) på Ultuna och biomedicinskt centrum (BMC) på artillerifältet vid Polacksbacken.

Under 1900-talets senare hälft har stora politiska satsningar gjorts på att bredda rekryteringen till akademin. Universitetet och antalet studenter har därmed vuxit avsevärt. Många nya universitetsbyggnader och studentbostäder har uppförts över hela Uppsala, bl.a. Ångströmslaboratoriet, ett av universitetets senaste stora byggnadskomplex som rymmer många teknisk- och naturvetenskapliga institutioner, institut och forskningsgrupper inom fysik, kemi, matematik och materialvetenskap. Samtidigt har breda satsningar på universitet och högskolor gjorts över hela landet, varför Uppsalas betydelse relativt sett minskat.

Stadens framväxt och struktur

Uppsalaslätten är ett av Sveriges största slättområden med vidsträckta, uppodlade lerjordar som kantas av Roslagens sprickdalar i öster och skogsområden i norr och i väster. Över slätten löper Uppsalaåsen i nord–sydlig riktning. Den sträcker sig från Södertörn, söder om Mälaren via Uppsala till Gävletrakten i norr. Genom slätten går ett förgrenat nät av åar som binder samman skogsbygden i norr och de centrala jordbruksbygderna med Mälaren i söder och Östersjön i öster.

Just i mötet mellan Fyrisån och Uppsalaåsen med ett strategiskt läge nära Mälarens vatten växte det fram ett maktcentrum redan under 500-talet. De mer frapperande uttrycken för detta är Uppsala högar i norr och fornborgen vid Sunnersta som bevakade infarten från Mälaren till den fjärd som öppnade sig i det område som idag utgör den östra delen av Uppsala. På västra sidan av fjärden låg det förhistoriska Ultuna, en betydande bebyggelse med bl.a. en spektakulär båtgrav och andra märkvärdiga fynd. Vid Ultuna ska det ha funnits närmare 700 gravar på gravfälten runt gården. Mitt för Ultuna låg Nåntuna och på nordöstra sidan av den forntida fjärden låg Sätuna, ungefär där dagens Boländer och Fålhagen ligger. Tunaenheter har tillskrivits en särskild administrativ roll under yngre järnålder, ibland förklaras de som enheter som föregått Husbyarna som var kungsgårdar under tidig medeltid. Många Tunaenheter uppvisar storhögar, omfattande gravfält och spektakulära arkeologiska fynd, t.ex. guldskatten från Tuna i Västerljung och gravfynden från Tuna i Badelunda. Det är därför anmärkningsvärt att det legat tre Tuna-enheter så nära varandra runt den förhistoriska fjärden. Norr om Tuna-enheterna låg Uppsala högar med sin kungsgård.

Landhöjningen har haft avgörande betydelse för stadens framväxt i området. När landet steg kom Fyrisån att gå från fjärd till å, där det med tiden bildades en tröskel vid Kvarnfallet runt år 1000. Vid denna tid utgjorde platsen ett vadställe. Platsen blev med tiden den viktigaste passagen över Fyrisån och flera historiska vägar såsom Dalaleden, Norrlands kustled, Fjärdhundraleden och Norrtäljeleden samt vägen västerut mot Enköping och Västerås möttes här. Sedan tidigt 1300-tal har det troligen funnits en bro vid Dombron.

Redan under yngre järnålder var Uppsalaområdet ett maktcentrum med en unik ställning i östra Mellansverige. I det skriftliga källmaterialet framhålls det som Svearnas viktigaste kultplats. Centralmakten manifesterade sig genom att förlägga administrativa uppgifter till Tuna-enheter, senare till Husbygårdar och ett religiöst centrum invid de monumentala gravläggningarna i Gamla Uppsala. I det förhistoriska samhället var den världsliga och den andliga makten starkt förbundna. Som ett svar på dessa miljöers särställning och hävdvunna traditioner riktade sig den kristna missionen från Sigtuna mot Uppsala-området. Överföringen av ärkestiftet från Gamla Uppsala till Uppsala med påföljande domkyrkobyggande kan ses som en kraftig positionering av kungamakt och kyrka. Denna händelsekedja utgör bakgrunden till framväxten av Uppsala stad på den plats där Uppsala ligger idag och legat alltsedan landhöjningen skapade ett vadställe över Fyrisån och en mötespunkt mellan farleder på vatten och vägar på land.

I anslutning till Fyrisåns mynning etablerades bebyggelsen mycket tidigt, troligen redan under förhistorisk tid. Placeringen förklaras bl.a. av de goda topografiska förutsättningarna i mötet mellan åsen och ån. Staden utvecklades vid Uppsalaåsen, vid Fyrisåns dåvarande mynning i Mälaren och fick därför namnet Aros (åmynningen), senare Östra Aros. Under medeltiden utvecklades Aros till ett kyrkligt centrum sedan ärkestiftet överförts från Gamla Uppsala på 1270-talet. Med ärkebiskopssätet följde namnet Uppsala. Kort därefter påbörjades byggandet av domkyrkan som invigdes 1435.

Gamla Uppsala
Vadställe
Sätuna
Ultuna
Nåntuna
Sunnersta fornborg
Kartan visar det landområde som växte fram från år 500 till år 1000 efter Kristus. Den blå linjen visar strandlinjen omkring år 500, den blå vattenytan illustrerar fjärden så som den bredde ut sig vid år 1000. Kartan visar också Sunnersta fornborg, Ultuna, Nåntuna, Sätuna, Gamla Uppsala med Uppsala högar och Uppsala med dess vadställe. Åar och rullstensåsar var viktiga kommunikationsleder.
Strandlinjen år 500
0
900
1 800
3 600 Meters

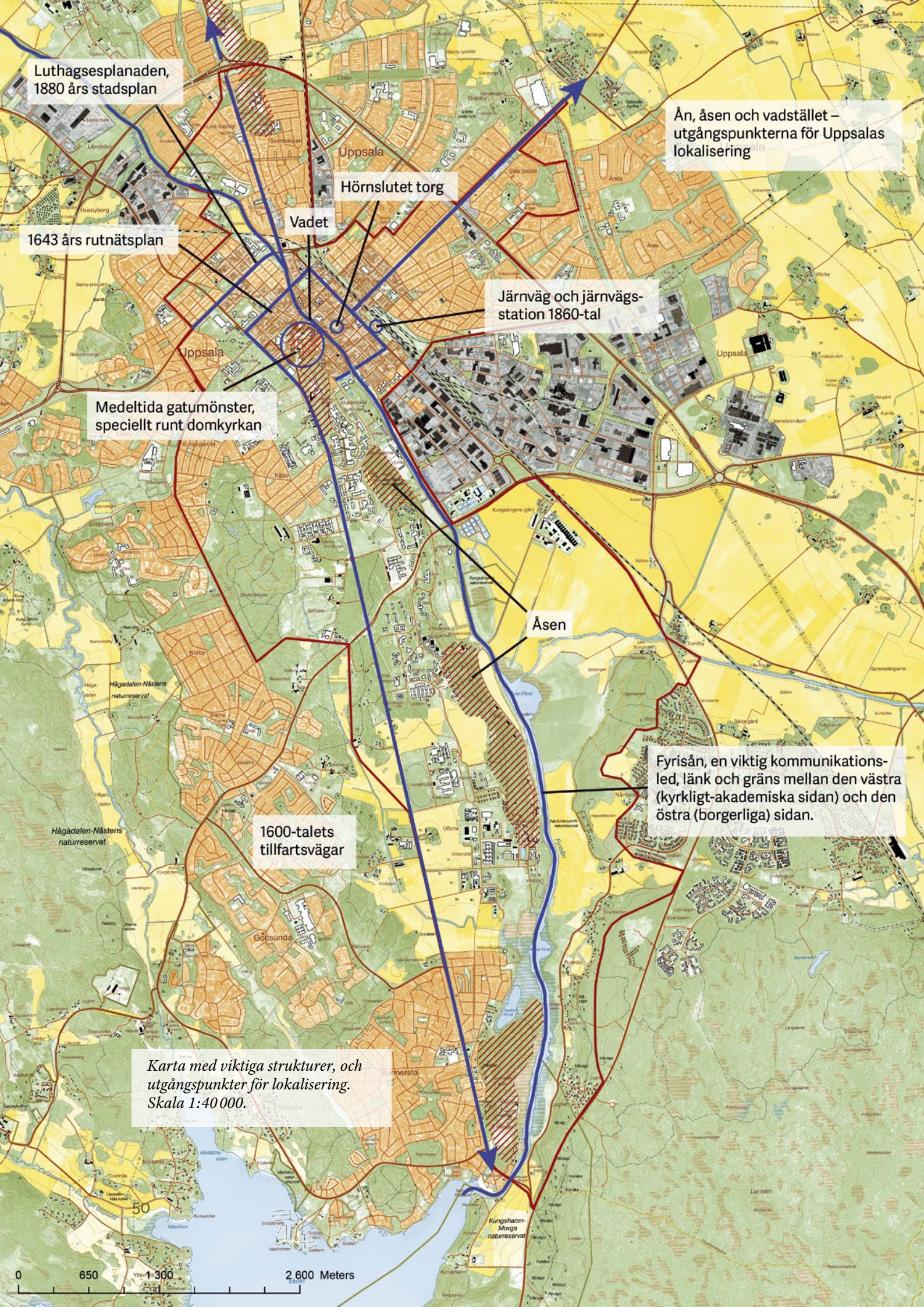

Karta med viktiga strukturer, och utgångspunkter för lokalisering. Skala 1:40 000.

På den flacka östra sidan om ån växte en köpstad fram. Dess första bebyggelse låg troligen längs åstranden, ungefär vid nuvarande Gamla torget och Stora torget. Här har de djupaste kulturlagren hittats. Medeltidens Uppsala var indelat i fyra stadsdelar: Fjärdingen, Toven, Svartbäcken och Islandet. Den medeltida staden hade ett halvcirkelformigt revbensliknande mönster, ett par smala gator med vinkelrätt utlöpande gränder. Det äldsta torget låg sannolikt i korsningen Dragarbrunnsgatan–S:t Persgatan. Redan under 1300-talet tycks flertalet gator ha varit belagda med sten, grus eller trä. Staden hade vid den här tiden tre församlingar: S:t Pers och Vårfru öster om ån och Helga Trefaldighet väster om ån, varav den sistnämnda kyrkan är den enda som finns bevarad idag. Det medeltida Uppsala var en köp-, slotts- och biskopsstad. Staden var inte befäst, men var omgiven av ett tullstaket. En viktig händelse för staden och dess framtida utveckling var grundandet av Nordens första universitet år 1477.

Under 1500-talet genomgick Uppsala stora förändringar, som till stor del hörde samman med reformationen och med kungamaktens allt starkare inflytande. De två församlingarna öster om ån och de delar av Helga Trefaldighet som låg inom staden slogs samman till en domkyrkoförsamling. Under hela 1500-talet hade Uppsala förmodligen samma kvartersindelning som under medeltiden. På den östra åsidan växte en handels- och borgarstad fram medan domkyrkans lokalisering till höjden väster om ån har gett Uppsala dess karaktäristiska uppdelning. Sedermera kom även universitetet att i huvudsak lokalisera sig till den västra åsidan, i nära anslutning till domkyrkan. Gårdarna på den västra åsidan var i stor utsträckning boställen för olika ämbetsmän vid domkapitlet eller akademin. Hantverks- och handelsgårdarna var förhållandevis få, medan de övervägde öster om ån där även stadens rådhus låg. År 1543 drabbades staden av en brand som utplånade det mesta av bebyggelsen öster om ån, bl.a. S:t Pers och Vårfru kyrkor, klostret och Kungsgården i Kungsängen.

Uppsala i egenskap av kröningsstad, ärkesäte, universitetsort och viktig handelsplats var en av landets ledande städer och fungerade i vissa hänseenden som rikets andra huvudstad. Hovet uppehöll sig i staden, kröningar och riksdagar förlades dit och staden besöktes av utländska sändebud. År 1642, inför drottning Kristinas kröning 1650 aviserades en ny stadsplan, 1643 års regleringsplan, för att göra landets kröningsstad ”prydligare och bekvämare” samt att genom en mer bestämd avgränsning mot landsbygden bättre kunna upprätthålla systemet med stadstull. I Stockholm hade tidigare Norrmalm omformats och getts en mer monumental och representativ utformning, nu hade turen kommit till Uppsala. Det var framför allt Axel Oxenstierna som förespråkade upprustning av det svenska stadsväsendet då han var övertygad om att ett starkt stadsväsen var en viktig förutsättning för att Sverige skulle fylla sin stormaktsroll. Närheten till Stockholm och drottning Kristinas förestående kröning kan också ha varit bidragande orsaker till att man ville ge staden en värdig och representativ utformning. Den nya planen upprättades sannolikt av Anders Torstensson, stadsingenjör i Stockholm. På 1643 års plan kan man se dels en äldre stadsplan med ett oregelbundet gatunät, dels en ny plan lagd över med gator i ett rutnätssystem.

Torstensson var skicklig och noggrann, hans uppmätningar och projekt baseras på omsorgsfulla topografiska studier varför kartan förmodligen ger en god bild av hur staden såg ut före regleringen. 1643 års plan var en för dåtiden modern rutnätsplan med kvadratiskt gatumönster och innebar att en stor del av den äldre bebyggelsen kom att rivas. Planen tog dock hänsyn till viss bebyggelse, främst på den västra åsidan. Den projekterade stadsplanen utgörs av en nordsydlig orienterad rektangel indelad i rektangulära och i några fall kvadratiska kvarter genom ett system av varandra rätvinkligt korsande gator. Kvarterens storlek och orientering varierar. Staden delas av Fyrisån i två delar. Gatorna har i huvudsak enhetlig bredd. Uppsala fick ett hörnslutet renässanstorg i korsningen av de två huvudgatorna, nuvarande Stora torget.

Enligt planen skulle stadsrektangeln omges av en gata och en rad av sammanbyggda lador, vilka möjligen skulle fungera som tullstaket. Ambitionen var uppenbarligen att skapa en konsekvent genomförd rutnätsplan. Men topografi och befintliga byggnader nödvändiggjorde en mängd kompromisser. Särskilt gäller detta för området kring domkyrkan där många stenbyggnader fanns, de bortre delarna av Kungsängen och

1643 års regleringsplan utlagd över det medeltida gatunätet.

stadspartierna längs ån. Gatornas sidor blev inte alltid raka och på ett antal ställen finns fortfarande gamla gator kvar. Den nya planen genomfördes under 1640- och 50-talen och präglar än idag stadens centrum, kvartersindelning och gatunät är än idag detsamma. Omkring 1660 var planen i huvudsak genomförd i stadens centrala delar och i anslutning till stadsplaneregleringen anlades kilometerlånga raka utfarter åt norr, söder och öster. Vid slutet av 1600-talet tillsattes en kommitté för att bringa ordning i benämningarna och 1671 utarbetades en karta över stadens samtliga tomter, här användes för första gången de nya kvartersnamnen, av vilka de flesta är i bruk än idag. Efter regleringen bildade staden en rektangel om ca 800×1200 meter, delad i två hälfter av Fyrisån med en gräns mot landsbygden som utgjordes av Kungsgatan, Strandbodgatan, Kyrkogårdsgatan och Skolgatan. Ytan som planen täckte räckte för stadens behov ända fram till 1800-talet.

Uppsala var under 1700-talet en av landets mera utpräglade jordbruksstäder och en av de rikaste vad gäller jordinnehav. År 1702 drabbades staden av en förödande brand där både slottet och domkyrkan skadades allvarligt, endast området nordväst och väst om domkyrkan kunde räddas, bl.a. Gustavianum med sitt värdefulla bibliotek. Då branden var så förödande finns inte många byggnader kvar från tiden före 1702. Med branden förlorade Uppsala sin roll som rikets andra stad och kröningsstad. Däremot kom under 1700-talet universitetet att gå mot en lysande utveckling, framför allt inom naturvetenskaperna. Årtiondena kring 1700-talets mitt präglades av en livlig byggnadsverksamhet. Framstående arkitekter som Carl Hårleman och Carl Johan Cronstedt ledde återuppbyggnaden av slottet och de många institutionsbyggnaderna som förstördes vid branden.

Under 1700-talet fick även den monumentala institutionsbebyggelsen runt domkyrkan sin nuvarande gestaltning. Efter branden bestämdes att åstränderna skulle friläggas från bebyggelse och bebyggelsen runt domkyrkan skulle byggas i sten för att minska brandrisken. Hus och gårdar byggdes annars upp på samma sätt som förut och i huvudsak efter den tidigare stadsplanen. Lador längs med stadsgränsen utgjorde tillsammans med plank, gärdsgårdar och stadsdiket stadens gräns mot landsbygden. Den stora slottsparken anlades väster om slottet. Kontrasten mellan den akademiska och kyrkliga miljön väster om ån och handels- och hantverksstaden i öster var stor. Stadens och borgerskapets byggnadsverksamhet var mer blygsam. De efter branden nyuppförda husen var i regel av samma enkla, låga typ som tidigare och fortfarande av trä. Det var bara kring torget som det uppfördes några större hus. Ambitionen var fortfarande att staden skulle byggas i sten, men det genomfördes i ringa omfattning. Denna stadsbild stod till väsentliga delar oförändrad långt in på 1800-talet.

År 1766 drabbades staden åter av en omfattande brand, främst de centrala delarna av Kungsängsroten, men även angränsande delar av Svartbäcken och några kvarter på västra sidan av ån, sammanlagt ca ¼ av staden (97 gårdar bl.a. rådhuset vid torget). Stadens viktigaste byggnadsuppgift efter branden var rådhuset som skadats allvarligt. Ritningarna upprättades av akademins byggmästare Johan Ulfström och justerades av Carl Johan Cronstedt.

År 1807 fick Uppsala sin första byggnadsordning. Byggnadsordningar hade tidigare under 1700-talet utarbetats för Stockholm och några av de viktigare mellansvenska städerna. Under 1800-talets första decennium tillkom byggnadsordningar för inte mindre än 15 svenska städer, däribland Uppsala. Byggnadsordningen var kortfattad och innehåller främst allmänna regler för att få till stånd en brandsäkrare bebyggelse. Enligt Uppsalas ordning skulle staden förses med allmänna promenader och planteringar. Vidare skulle stenkajer uppföras längs åstränderna genom hela staden och en översyn göras av stenläggningen längs gatorna, vattenpumpar och avloppsbrunnar. Inga fritrappor utanför huskropparna fick uppföras, gatufasaderna skulle snyggas upp, helst putsas och avfärgas i ljusa färger, inte som tidigare i rött. Den sistnämnda bestämmelsen upphävdes dock efter några år. Trähusen fick vara högst två våningar och torv- och trätak fick inte längre förekomma. Istället skulle tegel, skiffer eller plåt användas. Ladorna utmed stadsgränsen skulle bortflyttas inom fyra år.

År 1809 drabbades staden åter igen av en allvarlig brand. Den här gången härjades tidigare skonade Fjärdingen väster om domkyrkan. Tack vare rådigt ingripande från militärer och studenter

Järnvägsstationen som arkitekten själv, A. W. Edelsvärd liknade vid ”ett slott i stadens utkant i holländsk renässans med romanska bågar och torn”.

lyckades man dock begränsa branden till ett tiotal kvarter och rädda domkyrkan och flertalet av akademins byggnader. För att i framtiden bättre kunna skydda akademins och domkyrkans byggnader föreslogs i en 1810 fastställd plan att den nedbrunna kåkbebyggelsen i kvarteret Biskopen inte skulle återuppföras och att området istället skulle planteras. En följd blev att området där universitetshuset och Gustavianum nu ligger, till stora delar frilades från bebyggelse och att S:t Eriks torg och Fyristorg utlades i nuvarande form. I början av 1800-talet tillkom flera nya institutionsbyggnader, främst Botanicum och Carolina Rediviva, samt studenternas olika nationshus som gav Uppsala helt specifika inslag i stadsbilden, främst på den västra sidan om ån.

Uppsalas bebyggelse höll sig ännu en bra bit in på 1800-talet inom de strikt uppdragna tullgränser, som tillkom vid 1600-talets genomgripande stadsplanering. Endast utanför och söder om Slottstullen fanns en liten samling enklare stugor. Också de kvartersgränser och gatusträckningar, som utstakades under 1600-talet, gällde till största delen i början av 1800-talet och i många fall även 1600-talets tomtformer, vilka i sin tur kan ha återgått på medeltida tomtsystem. Smärre stadsplaneförändringar hade genomförts under 1700-talet, men dessa innebar närmast ett fullföljande av 1600-talets intentioner. Avskaffandet av stadstullen 1810 gav bebyggelsen möjlighet att bryta sig ur den gamla stadsrektangeln.

Vid mitten av 1800-talet hade Uppsala fortfarande prägel av lantlig småstad. En del större stadsgårdar hade vuxit upp, panelinklädda hus i oljefärger blev allt vanligare; universitetets byggnader skilde ut sig från mängden, men huvuddelen av bebyggelsen var ännu småskalig. Särskilda, för Uppsala karaktäristiska, paneler började uppträda. Vid mitten av 1800-talet började en viktig epok i staden med stark landsbygdsprägel då Uppsala successivt utvecklades till en industristad. Befolkningen växte till antalet. I stort antal flyttade människor från landsorten in till staden och blev arbetare vid de många industrier som tillkom på

Olympen utmed Fyrisån, Uppsalas första stora hyreshus.

1860-talet, såsom gasverk, bryggerier, tegelbruk, ångkvarn m.m. Mot slutet av århundradet tillkom ytterligare företag, bl.a. Gahns tvålfabrik och Nymans verkstäder. Det dröjde länge innan Uppsala sträckte sig åt öster. ”Stadsdiket”, dvs. nuvarande Kungsgatan utgjorde gränsen. I september 1866 invigdes järnväg och stationshus av kung Karl XV. Stationshuset ritades av SJ:s chefsarkitekt A.W. Edelsvärd. Järnvägen och stationsområdet planerades med utgångspunkt i rutnätsplanen och kom att bilda utgångspunkt för stadens fortsatta expansion österut.

Järnvägens framdragande från Stockholm på 1860-talet liksom den förbättrade sjöfarten bidrog till den snabba industrialiseringen. Längre ut längs Vaksalavägen vid den gamla väderkvarnshöjden byggdes kring sekelskiftet 1900 ett torg, Vaksala torg.

Stadens uppdelning i å ena sidan den akademiska och kyrkliga, å andra sidan den borgerliga avspeglade sig tydligt i stadsbilden vid 1800-talets början. Den akademiska och kyrkliga miljön, i huvudsak koncentrerad till den högre belägna Fjärdingsroten väster om Fyrisån, präglades av de stora kyrkliga, akademiska och statliga monumentalbyggnaderna av sten, ämbetsmannagårdar, ofta arkitektoniskt medvetet utformade, och stora trädgårdarna. Den borgerliga bebyggelsen anlades i huvudsak inom de slutna kvarteren på den östra flacka sidan om ån. Förutom den monumentala stenbebyggelsen kring Stora torget och enstaka större bostadshus av sten och trä längs huvudgatorna, var den borgerliga bebyggelsen anspråkslös och oartikulerad. Det var enkla rödfärgade trähus av varierande storlek med övervägande torvtak. Det var de akademiska och kyrkliga ämbetsmännen som tog initiativ till eventuella förändringar i bostadsmiljön och som lanserade nyheter. Men omkring 1830 började många nya strömningar göra sig märkbara. Borgarnas ekonomiska ställning stärktes och därmed också deras självmedvetande, vilket kom att avspegla sig i byggnadsaktiviteten och husens utformning. Man tog upp nya impulser och nya

1880 års stadsplan, enligt 1874 års byggnadsstadga fick ny bebyggelse utanför den gamla stadskärnan bara uppföras efter en upprättad stadsplan. Med Ludvig Wåhlbergs plan från 1880 blev Uppsalas yta dubbelt så stor, karta från Uppsala kommuns hemsida.

typer av hus uppträdde. Gårdarna började ändra karaktär och fasaderna fick en mer medveten utformning. Den successiva befolkningsökningen krävde fler bostäder och nya områden måste tas i anspråk.

Under 1840- och 50-talen började stadsbilden kraftigt förändras, nya flerfamiljshus i tegel och med putsfasad byggdes nu upp till fyra våningar och innebar en ny form av boende som blev allt vanligare under 1800-talets andra hälft. Olympen på västra Ågatan var Uppsalas första stora hyreshus.

De första större hyreshusen av sten uppfördes och stadsbebyggelsen började tränga ut på åkermarken i öster, utanför stadsrektangeln, enligt en ny stadsplan. Åt detta håll expanderade borgarstaden medan universitetet istället expanderade västerut med nya institutionsbyggnader, bl.a. Kemicum, och 1867 stod det nya Akademiska sjukhuset färdigt. Vid mitten av 1800-talet började studentnationerna uppföra egna byggnader. På kronans mark, söder om staden, byggdes regementen upp, liksom Ultuna lantbruksinstitut och Ulleråkers sjukhusområde. Särskilda hus för en ny ständigt växande kategori av folk, den s.k. arbetarklassen, började uppträda. Processen att omvandla Uppsala från en agrar köpstad till en modern industristad hade börjat.

Den storslagna stadsplanen som lades ut på 1600-talet var väl tilltagen för Uppsala. Inom denna fanns länge stora obebyggda ytor, särskilt inom Kungsängsroten och Fjärdingsrotens sydöstra del, som utgjordes av bl.a. grästomter, humlegårdar och trädgårdar. Trots att det ännu vid 1800-talets mitt fanns gott om utrymme inom 1600-talets rutnätsplan växte det upp grupper av hus utanför stadsgränserna. Redan på 1700-talet fanns det en grupp enkla stugor utanför stadstullen och det fanns även en del bebyggelse utanför Svartbäckstullen i norr. I slutet på 1860-talet utvidgades staden med ”Nya Svartbäcken” vars byggande var plan- och regellöst och där vatten och avlopp inte var dimensionerade för den befolkningsökning som skedde. Följden blev sanitära olägenheter och svåra epidemier.

Under 1800-talets senare hälft inleddes en byggboom. 1874 års byggnadsstadga lade fast grundprinciperna för tomtreglering och byggnadssätt. För att klara byggandet anställdes Uppsalas första stadsarkitekt 1878, Carl Axel Ekholm, som innehade tjänsten fram till 1912. En mängd hyreshus tillkom, främst utmed de gamla yttergatorna i stadsrektangeln. Många äldre trähus reveterades och på bara några år fick Uppsala mer karaktär av stenstad än av trästad. En ny stadsplan antogs 1880, vilken medgav en betydande utvidgning i både norr och öster. Genom stadens nya delar skulle breda trädplanterade ringgator sträcka sig. I stadskärnan bodde främst de välbärgade. Arbetarnas bostäder var i många fall en slumartad kåkbebyggelse som brett ut sig i ytterområdena, framför allt längs tillfartsvägarna till staden, t.ex. Erikslund och Eriksdal utanför Luthagen, Svartbäcken norr om Skolgatan och Petterslund långt ut längs Vaksalagatan. Kungsgatan fick under denna tid en speciell roll för innerstaden, då många frikyrkor, skolhus och ett Folkets hus byggdes här, men mest dominerade det nya universitetshuset och den helt omgestaltade domkyrkan.

Port Arthur uppfördes som tjänstebostäder för SJ:s personal, och ritades av SJ:s chefsarkitekt Folke Zettervall.

Under 1900-talets början kom en förändring. Kommun och statsmakt såg egnahemsbyggandet som ett möjligt bostadsalternativ för arbetarna och en del större företag började uppföra arbetarbostäder, t.ex. SJ som 1904 uppförde Port Arthur för sina anställda på de dåvarande fälten söder om Vaksala torg. 1900-talets fyra första årtionden var en tid av relativt lugn utveckling. Nya industrier grundades, främst inom sko- och textilbranscherna, ättiksfabrik och mekaniska verkstäder. Några nya egnahemsområden växte upp, bl.a. i Almtuna, Kåbo och Svartbäcken och många bostadsrättsföreningar tillkom främst i stadens östra del. I spåren av de nya bostadsområdena kom även ett behov av att tillgodose möjligheterna till rekreationsområden. Under 1930-talet fick Stadsskogen sina många promenadstigar. 1940- och 1950-talen blev inledningen till många genomgripande förändringar. Invånarantalet ökade kraftigt, liksom kraven och efterfrågan på bättre och modernare bostäder. Det gamla stadsområdet kunde inte längre ge utrymme för all ny bebyggelse varvid delar av Gamla Uppsala och Vaksala socknar inkorporerades med staden. Även studentantalet växte explosionsartat under 1950-talet och som följd av detta byggdes många studentbostadshus och hela områden för studenter. Innerstaden, särskilt delarna öster om Fyrisån, har genomgått stora förändringar under årtiondena efter 1960. Betydande delar eller hela kvarter av handels- och hantverksgårdar med bebyggelse från 1700- och 1800-talen har rivits för att ge plats för stora affärs-, kontors- och parkeringshus. Uppsala tillhör de svenska städer som förändrats kraftigast i samband med 1950-, 60- och 70-talens cityomvandlingar. Endast några smärre sammanhängande stadspartier bevarades.

Siktlinjer och stadens siluett

En del i riksintresset Uppsala stad är de för riksintresseområdet betydande monumentala och symboliskt laddade byggnader som kan ses som markörer för riksintressets värden. De mest framträdande representanterna är domkyrkan, slottet och Carolina Rediviva. Genom sina framträdande lägen utgör de viktiga landmärken i staden. Stadens struktur bidrar till att förstärka och lyfta fram dessa landmärken. Därför är det på sin plats att i en utvecklad beskrivning av riksintresseområdet Uppsala stad föra ett kort resonemang om siktlinjer och stadens siluett.

”Staden på slätten” är den traditionella beskrivningen av Uppsala med slottet och domkyrkan på åsen som främsta kännetecken. När man närmar sig Uppsala, från i stort sett samtliga väderstreck, med bil eller med tåg dyker först domkyrkan och sedan slottet upp i blickfånget. Längre in i staden framträder även universitetets bibliotek, Carolina Rediviva, som en monumental märkesbyggnad på åsen. De utgör de starkaste symbolerna för centralmakten, kyrkan och lärdomsstaden, tillsammans bildar de stadens signum.

Vid sidan om dessa historiska kännetecken har det tillkommit ytterligare landmärken i den östra delen av staden i form av Uppsala Konsert och Kongress (UKK), vattentornet och värmekraftverkets skorsten. I staden finns det en rad högre och volymmässigt stora byggnadsverk som upplevs som framträdande från olika platser. Exempel på detta är Ångströmslaboratoriet, en av universitetets nyare byggnader i form av en långsträckt huskropp på åsen omgiven av skog som anas någon kilometer söder om slottet när man kommer på E4 söderifrån. Utmed Kungsängsleden på väg in mot staden står reningsverkets slamtorn på post och när man närmar sig norrifrån anas polishuset.

De enskilda byggnaderna upplevs dels som delar i stadens siluett på de platser där man erbjuds en bredare vy över staden men också som framträdande landmärken i smala, snäva siktlinjer. Ett annat område där stadens siluett kan anas är från Vaksalahållet och från vägen mellan Eke och Vittulsberg. Från motorvägen öster om staden erbjuds korta glimtar av framförallt domkyrkan. Den enda riktigt breda vy från marken där stadens siluett kan upplevas med en rad märkesbyggnader är från E4 och Sävjavägen där man kan blicka ut över Kungsängens åkrar fram till Fyrisån. Byggnaderna som kan ses är: Ångströmslaboratoriet i söder, slottet, domkyrkan och vattentornet i norr. Där är det även möjligt att få en känsla av hur den öppna jordbruksslätten sträcker sig fram mot staden. Här framträder Uppsalaåsen som en markant höjd.

De raka tillfartsvägar som tillkom i samband med 1643 års stadsplanereglering anlades så att de skulle leda till slottet och domkyrkan. Den raka tillfartsvägen från söder och Mälarens hamn vid Flottsund leder rakt mot Uppsala slott, vägen norrifrån går som en rak linje i två mil från Björklinge kyrka för att sluta nedanför Domkyrkan. Vaksalagatan övergår i Drottninggatan och leder upp mot Uppsala universitet på höjden. För samtliga dessa tillfartsvägar och ytterligare tillfarter som Salavägen och vägen från Gamla Uppsala utgör Domkyrkan, slottet och universitetet igenkännande landmärken i horisonten.

En viktig orsak till att slottet och domkyrkan alltjämt dominerar stadsbilden är att det funnits en medvetenhet om att nya byggnader inte bör vara högre än slottets sockel för att inte konkurrera med stadens historiska byggnader. Detta har medfört att centralmaktens, domkyrkostadens och lärdomsstadens märkesbyggnader ständigt kommer i blickfånget när man rör sig inom staden där stora delar av centrala staden präglas av sen 1800-tals och 1900-talsbebyggelse om högst fem till sex våningar. Den äldre bebyggelsen är lägre. Särskilt framträdande blir slottet och domkyrkan när man rör sig utmed Fyrisån.

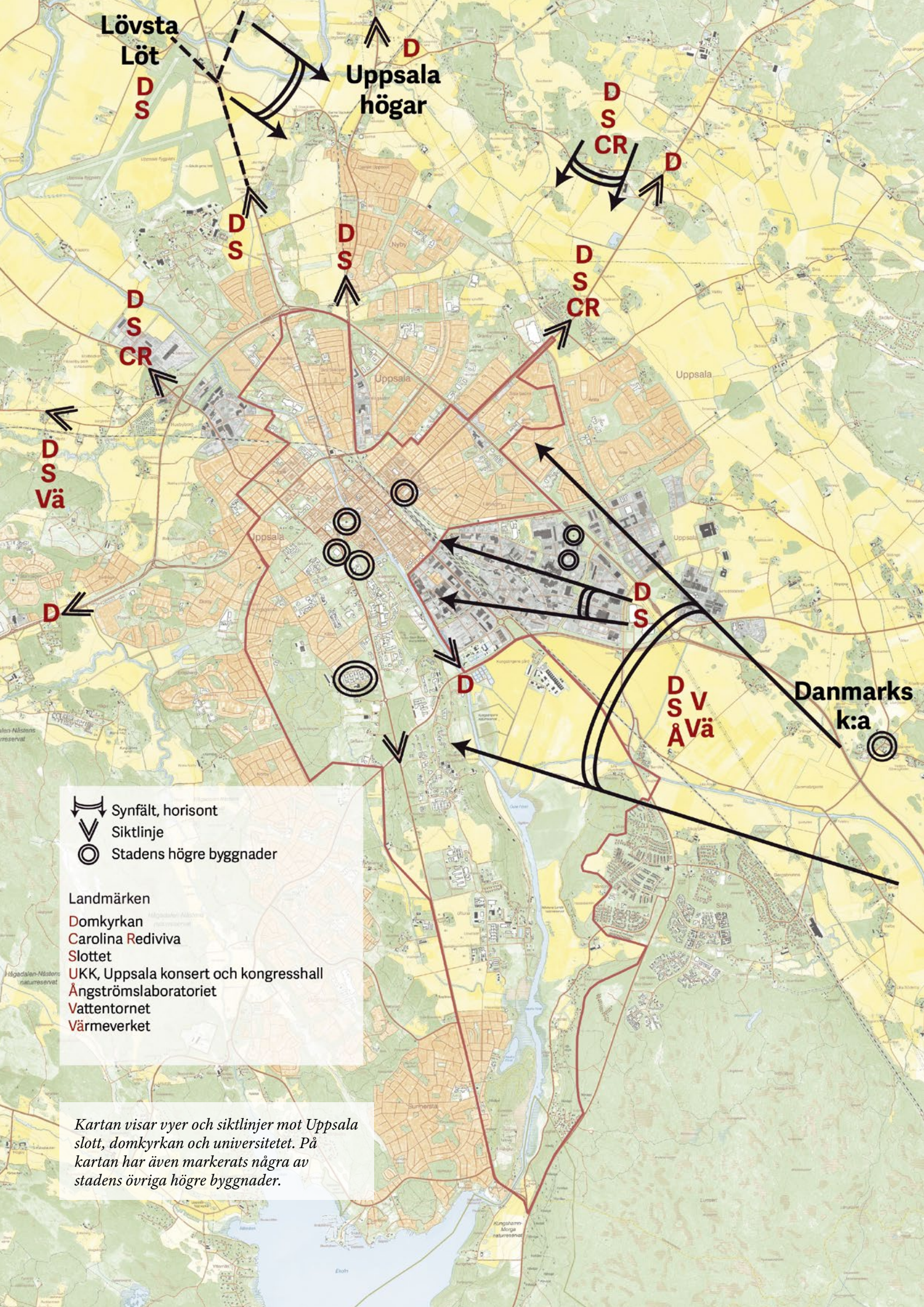

Kartan visar vyer och siktlinjer mot Uppsala slott, domkyrkan och universitetet. På kartan har även markerats några av stadens övriga högre byggnader.

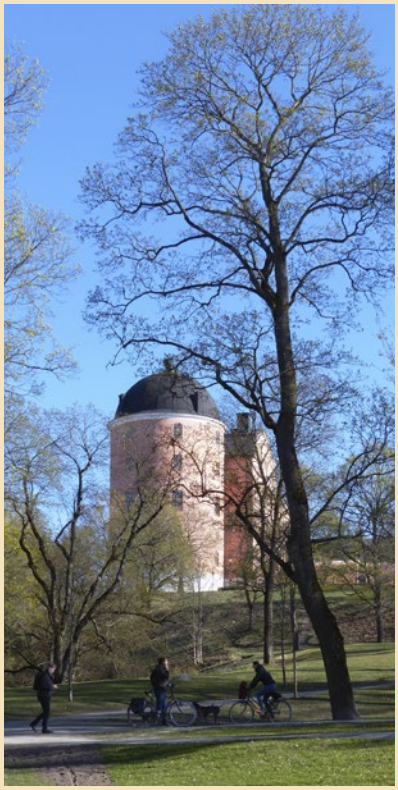

I staden och utmed Fyrisån erbjuds ständigt nya utblickar över slottet, Carolina Rediviva och domkyrkan.

Stadens monumentala och historiska byggnader bidrar till att stadens historia blir mycket närvarande och levande i årummet. Utmed ån finns flera sittplatser placerade så att det erbjuds fina vyer över slott och domkyrka.

Genom att värna stadens struktur med rutnätsplanen och de raka tillfartsvägarna har stadens märkesbyggnader kunnat behålla sin ställning som viktiga landmärken. Kungsängens öppna landskap har gjort det möjligt att på håll uppleva stadens ålder och ställning som kommer till uttryck i domkyrkan och slottet. Få platser i Sverige erbjuder en så tydlig bild av en medeltida stadsbildning framväxt ur det nära sambandet mellan kungamakten och kyrkan.

Domkyrkan på nästa sida utgör ett imponerande landmärke i Uppsala stad. Invid Fyrisån blir upplevelsen av den täta och högt placerade kyrkomiljön extra tydlig.

UPPLANDSMUSEET

Referenser

Ahlberg, Nils och Hall, Thomas. Scandinavian Atlas of Historic Towns, 4, Uppsala, The Institute for urban history. Viborg 1983.

Anund, Johan och Qviström, Linda. Det medeltida Uppland. En arkeologisk guidebok. Ljubljana 2012.

Bergold, Carl Erik. Uppsala stadsbyggande 1900–1960. Uppsala 1989.

Bygd att vårda. Kulturhistorisk utveckling i Uppsala län, del 1 och 4. Upplandsmuseet och länsstyrelsen i Uppsala län. Uppsala 1984.

Ehn, Ola. Uppsalas stadsbild. Stadens begynnande omvandling 1809–1867. Uppsala stads historia VIII. Uppsala 1991.

Eriksson, Eva. Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890–1920. Stockholm 1990

Frängsmyr, Tore och Åsberg, Christer. Upptäck Uppsala. Uppsala 1998.

Gustav II Adolf och Uppsala universitet, Uppsala universitet, Motala 1982.

Harnesk, Helena och Oscarsson, Ulla. Uppsala från medeltid till år 1900. En kortfattad översikt. Uppsala 1977.

Kristenson, Hjördis. Skolhuset. Idé och form. Lund 2005.

Lambert, Lars, red. Uppsalas arkitekter och arkitekternas Uppsala, från Domkyrkan till Ångströmlaboratoriet, Uppsala 2002.

Ljung, Sven. Uppsala 1954. Uppsala under yngre medeltid och Vasatid. Uppsala stads historia del 2.

Möller, Tommy och Norman, Hans. Nittonhundratalets Uppsala, Uppsala stads historia XI. Uppsala 2002.

Sundqvist, Nils. Uppsala 1953. Östra Aros. Stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300. Uppsala stads historia del 1.

Unnerbäck, Axel. Kulturhistorisk värdering av bebyggelse. Riksantikvarieämbetet. Uppsala 2002.

Wahlberg, Mats. Uppsalas gatunamn. Uppsala stads historia IX: I. Uppsala 1994.

Regelverk

Nuvarande lagar, förordningar, regler etc.

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ Miljöbalken, MB – Uppsala stad, C 40.
Riksintresseområde för det rörliga friluftslivet 4 kap. 2 § MB – Ekoln.
Statliga byggnadsminnen enligt förordningen om Statliga byggnadsminnen; Botaniska trädgården, Carolina Rediviva, Dekanhuset, Konsistoriehuset, Landshövdingens f.d. stall, Linnéträdgården, Universitetshuset, Gustavianum och Ekermanska huset, Ställverket och Uppsala slott.
Byggnadsminnen, 3 kap. lag om kulturminnen m.m., KML; Akademikvarnen, Backmanska huset, f.d. domkapitelhuset, Domtrapphuset, f.d. förra vice pastorshuset, Geijersgården, gymnastikhuset ”Svettis”, Ihregården, kv. Kemicum, lägenheten Lugnet, kv. Munken, Observatorieparken, Polacksbacken, Prefektvillan, Regnellianum, f.d. rektorsgården vid Katedralskolan, Skytteanum, Slottsbiografen, Televerkets hus, Uppsala centralstation, Uppsala hälsobrunn och Eklundshof, Vaksalaskolan, Vetenskapssocietetens hus, Villa Göth, Zoologen och Paleontologen och Ärkebiskopsgården.
Fornlämningar, 2 kap. KML ett stort antal, bl.a. stadens medeltida kulturlager.
Kyrkor, 4 kap. KML – gäller för stadens kyrkor med tillhörande kyrkotomter och begravningsplatser.
Naturreservat – Stadsskogen, Uppsala Kungsäng, Nåntuna Lund, Årike Fyris utreds.
Bebyggelse, 8 kap. 13, 14, 17 § § PBL.
Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

LÄNSSTYRELSEN
UPPSALA LÄN

POSTADRESS 751 86 Uppsala GATUADRESS Hamnesplanaden 3
TEL 010-22 33 000 (vxl) FAX 010-22 33 010
E-POST uppsala@länsstyrelsen.se WEBBPLATS www.lansstyrelsen.se/uppsala